

Dakshinā Prize Book Series.

No. 10.

LAGHUNIBANDHAMĀLĀ

OR

A SERIES OF SHORT ESSAYS

THIS LITTLE BOOK WAS COMPILED WITH THE AID OF SEVERAL
ENGLISH WORKS AND WAS PRESENTED TO THE
DAKSHINĀ PRIZE COMMITTEE.

REVISED BY

VISHNU PARASHURĀM SHĀSTRĪ PĀṆḌIT

WITH THE PERMISSION OF

THE DIRECTOR OF PUBLIC INSTRUCTION AND

THE PRESIDENT OF THE DAKSHINĀ
PRIZE COMMITTEE

AND

PRINTED AND PUBLISHED

IN THE "INDU-PRAKASHI" PRESS.

Bombay:

1876

(Registered under Act XXV, of 1867.)

Price Annas Nine.

दक्षिणा प्रैज कमितीने बक्षिसे दिलेल्या
ग्रंथांची माला.

नंबर १०.

लघुनिबंधमाला

(पुणे इसवी सन १८६६-७८-७९-८०-८१-८२-८३-८४-८५-८६-८७-८८-८९-९०-९१-९२-९३-९४-९५-९६-९७-९८-९९-१००)

हे लहानसे पुस्तक

अनेक इंग्लिश ग्रंथांच्या आधाराने रचून दक्षिणा
प्रैज कमितीस नजर कोले,
ते

मे. दैरेक्टर आफ् पब्लिक इन्स्ट्रक्शन व मे. दक्षिणा.

प्रैज कमितीचे अध्यक्ष यांच्या आज्ञेवरून

विष्णु परशुराम शास्त्री पंडित

यांनी तपासले व

मुंबईत

इंदुप्रकाश छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध

केले.

इसवी सन १८७६-७८-७९-८०-८१-८२-८३-८४-८५-८६-८७-८८-८९-९०-९१-९२-९३-९४-९५-९६-९७-९८-९९-१००.

(हा ग्रंथ १८६७ च्या २५ व्या आकाशप्रमाणे नोंदला आहे.)

किंमत ९ आणे.

0155:G M27E

A

39303

A4

B4

प्रस्तावना.

मनोरंजन आणि बहुश्रुतपणा ह्या दोन्ही गोष्टी मनुष्याच्या सुखास आवश्यक आहेत. आणि त्यांचा थोडासा तरी पुरवठा आपणाकडून जनांस व्हावा, ह्या हेतूने हें पुस्तक लिहिलें आहे. सुज्ञ जन, यांतील दोषांविषयी क्षमा करून, गुणलेशाचें सेवन करितील, अशी मला पूर्ण आशा आहे. ती त्यांनी कृपा करून पुरवावी. हीच प्रार्थना आहे.

ग्रंथकर्ता.

अनुक्रमणिका.

---

x	विषय.	पृष्ठ.
	ज्ञान	१
	देशाटन	४
	विचार	५
	समाधान	८
	इतिहासाचा अभ्यास	११
	प्रिन्स आल्बर्ट	१४
	आयुष्य	१७
	औरंगजेबाच्या स्वभावाचें वर्णन	२१
४	सुभाषित वेंचे	२६
	इम्राहीम आणि अवदल्ला	३०
	नूरजहानराणी	३६
	बोधवचने	४३
	उद्योग	४६
	कर्ज	४९
	फळ खालीं का पडतें?	५२
	पृथ्वीच्या पृष्ठभागांत फेरफार	५२
	हिंदुस्तान	५९
४	लार्ड क्लैव	६३
	वारन हेस्टिंग	१०३

लघुनिबंधमाला.

ज्ञान.

ह्या लोकीं मनुष्याची कीर्ति होण्यास विद्या, शौर्य व संपत्ति इत्यादि अनेक कारणे आहेत. त्यांत विद्या किंवा ज्ञान ह्यांच्या योग्यतेस दुसरें कोणतेंही पात्र नाही. शूर परदेश जिंकून स्वदेशाचें हित करितो खरें; परंतु ते दुसऱ्याच्या घातास प्रवृत्त झाल्यावांचून त्याला साधत नाही. द्रव्यवान् होणाऱ्याचेंही प्रायः तसेंच आढळतें. पण ज्ञानी पुरुषाची मात्र गोष्ट तशी नाही. तो लोकांस सुखप्रद व पूज्य होण्यास त्याला कोणाचा घातपात करणें नको. तो विचारमग्न होऊन जे नियम व सिद्धांत शोधून काढितो ते सर्वांस सुखप्रद होतात व तेणें करून त्याची कीर्तिहि होते. शूर, धनिक इत्यादिकांची कीर्ति, ते उभे असतात तोंपर्यंत अथवा त्यांच्या पश्चात् त्यांचीं कृत्ये जनांच्या डोळ्यांपुढें किंवा मनांत असतात तोंपर्यंत मात्र त्यांच्या देशीं असते; आणि ते केवळ आपल्याच देशाच्या उपयोगीं पडतात. परंतु विद्वान् पुरुषांचे विचार व सिद्धांत मनुष्यास हमेषा हितावह होत असल्यामुळें त्यांची कीर्ति चिरकाल सर्वत्र राहते, आणि ते सर्व देशांच्या उपयोगीं पडतात. ह्यावरून सर्व कीर्तिमान् व उपयुक्त पुरुषांमध्ये विद्वान् श्रेष्ठ आहेत हें सहजच स्पष्ट होतें व तें उदाहरणांनींही सिद्ध करतां येईल.

पहा; महमूद, अकबर, सीझर, शिकंदर इत्यादि जे महा-
पराक्रमी धनत्तर भूपाल पूर्वी होऊन गेले त्यांच्या
कृत्यांचा हल्लींच्या लोकांस काहीं तरी उपयोग आहे
काय? नाही; विलकूल नाही असे म्हटलें तरी शो-
भेल. आतां विद्वानांच्या कृत्यांकडे लक्ष्य द्या. पैथागर-
स नामें कोणी महाज्ञानी मार्गें होऊन गेला त्यानें,
युक्तीडच्या रेखागणितांतील प्रथम पुस्तकाचा सत्ते-
चाळिसावा सिद्धांत सिद्ध केला, त्याजवर सगळें नौका-
नयन रचिलें आहे, त्या शास्त्रापासून हल्लीं अनेक देश
पृथ्वीमध्ये एकमेकांशीं व्यापार करूं लागले आणि ते
संपत्तिमान व सुखी झाले आहेत. तेव्हां ह्या संपत्तीचा
व सुखाचा मूळदाता पैथागरस आहे, हें कोणीही
विचारि पुरुष नाकबूल करणार नाही.

इतर गोष्टींनीं झालेल्या कीर्तीपेक्षां ज्ञानसंपन्नते-
पासून झालेली कीर्ति महापराक्रमी राजांस देखील
अधिक वाटते. ते लढाया, हत्ते, तह, राज्यकारभार
इत्यादि कामें वेळच्यावेळीं योग्य रीतीनें आटोपून फाव-
ल्या वेळांत ज्ञानप्राप्तीचा उद्योग फार उत्कटेनें क-
रितात; यांची उदाहरणेंही इतिहासांत विपुल आढ-
ळतात. पहा, सीझर प्रत्यहीं निदान एक प्रहर तरी
विद्याभ्यासाकडे घालवीत असे. शिकंदर बादशाहा तर
उघडपणें असें झणें कीं, "माझा पिता जो फिलिप राजा
त्यानें मला जरी जन्म व राज्य दिलें आहे, तरी त्यापे-
क्षां माझा ज्ञानदाता पूज्य गुरु जो ओरिस्तातल, त्याचे
मी फार उपकार मानितों." आणखी त्यानें आपल्या
गुरुस लिहिलेलें एक पत्र लोकप्रसिद्ध आहे. त्यावरून

आपणांत इतरांहून अधिक ज्ञानी झणून घेण्यास तो किती जपत होता हे लक्षांत येईल. ते पत्र येणेप्रमाणे:-

" गुरुमहाराज,

x आपल्या निवडक उत्कृष्ट ज्ञानाचे पुस्तक आपण लोकप्रसिद्ध केले हे नीट केले नाही. कारण, इतर लोकांहून मी अधिक शाहणा ठरण्यास आतां त्याच्यापेक्षा अधिक असे मजपाशीं कांहींच नाही. जे तुझी माझ्या पोटी ठेविले होते ते आतां सर्वांच्या ओटीं झाले. असो; सत्ताबलापेक्षां शाहणपणाने म्या इतरांस दिपवावे असे माझ्या मनांत होतें. अस्तु; कृपा असावी हीच विनंती."

आतां विचार करा. शिकंदरबादशाह सर्व ऐहिक सुखांचा उपभोग घेत असतांही त्याला ज्ञानसंपन्न होण्याची इतकी इच्छा होती; तेव्हा त्यांत कांहीं अलौकिक सुख आहे याविषयी संशय नको. मनुष्य कोणत्याही स्थितीत असला, तरी ज्ञान त्याला उपयोगाचे आहे. ज्ञानाने बालपणीं सन्मार्ग समजतो; मध्यम वयांत द्रव्य व कीर्ति यांचा लाभ होतो; आणि उत्तरदशेमध्ये सारासार विचार कळून सर्व जन्माचे सार्थक्य करणारे व चित्तास समाधान आणि शांति देणारे जे परमेश्वराचे ध्यान त्यांत मन रंगून जाते. आणखी काय पाहिजे?

अभंग.

ज्ञानाविण जे जे कळा, ते ते जाणावी अवकळा ॥ १ ॥
ऐसें भगवंत बोलिला, चित्त दावे त्याच्या बोला ॥ २ ॥

एके ज्ञानेंचि सार्थक, सर्व जन्म निरर्थक ॥ ३ ॥

दास म्हणे ज्ञानाविण, प्राणि जन्मला पाषाण ॥ ४ ॥

रामदास.

देशाटन.

देशाटन हें ज्ञानसंपादनाचें एक उत्कृष्ट साधन आहे. ज्या देशाची भाषा आपणास येत नाही त्यांत आपण प्रवासास जाऊं नये. पण ती भाषा जाणणारा व त्या देशाचा माहितगार असा कोणी सोबती किंवा शिक्षक बरोबर असला तर मग तेथें जाण्यास हरकत नाही. कारण, तेथें कोणकोणत्या गोष्टी पाहण्यासारख्या आहेत व कोणकोणाच्या भेटी घेतल्या असतां आपलें हित होईल हें तेथें गेल्यावर त्याजकडून आपणास विचारून घेतां येईल. जातेवेळीं त्या देशाच्या वर्णनाचीं पुस्तकेंही बरोबर घ्यावीं. प्रथमतः त्यांतल्या राजधानीस जावें आणि तेथचीं देवालये, पुस्तकालये, पाठशाळा, न्यायसभा, प्रधानसभा, राजसभा, व्याख्यातगृहे, नाट्यशाळा, मोठ्या इमारती, वेशी, किल्ले, वखारी, बंदरे, बाजार, प्राचीनशिलालेख, बागवगीचे, सामान तयार करण्याचे कारखाने व लोकांच्या प्रशस्त कर्मणुकीचीं स्थळे इत्यादि स्थाने जातीनें नीट लक्षपूर्वक पाहवीं. तेथील लोकांचीं लग्नं, कार्ये, क्रिया-कर्मांतरे, व्यापार, धर्म व स्वभाव यांची माहिती करून घ्यावी. बरोबरच्या पुस्तकांवरून आणखी कांहीं शोध करावा. शहराच्या एका टोंकास कांहीं दिवस राहून

मग दुसऱ्या टोंकास विन्हाड घ्यावें आणि हमेसा लोकांत मिसळून असावें, हणजे चाली रीतींची बरोबर माहिती होईल. विद्वान् व श्रीमान् लोकांच्या भेटी घ्याव्या व त्यांशीं नम्रपणानें वागून त्यांची मज्जीही संपादावी. त्याजपासून तेथच्या राज्यव्यवस्थेचें व लोकांच्या अंतर्गत स्थितीचें ज्ञान प्राप्त करून घ्यावें. ज्या ज्या दिवशीं जें जें नवें आढळेल, तें तें त्या त्या दिवशीं आपल्या स्मरणवहीवर तपशीलवार लिहून ठेवावें. नंतर स्वदेशीं जावें आणि आपण मिळविलेली नवी माहिती आपल्या देशबंधूंच्या कार्नी पडेल अशा रीतीनें प्रसिद्ध करावी. परदेशांत केलेल्या नव्या मित्रांस पत्रें पाठवून त्यांचीं उत्तरें मागावी, आणि त्यांच्या द्वारे नवी माहिती आपणून लोकांस कळवावी. ही देशाटनाची उत्कृष्ट रीति होय.

विचार.

इंग्लंडांमध्ये सर थॉमस मूर हणून एक विख्यात पुरुष पूर्वीं होऊन गेला. त्याला प्रथमतः एक मुलगी मात्र होती. हणून त्याची बायको पुत्रासाठीं नवस सायास करीत असे. पुढें तिला एक मुलगा झाला. तो वयांत आला तरी अगदी वेडगळच होता. त्यास पाहून मूरसाहेब आपल्या पत्नीस एके दिवशीं असें बोलला कीं, “अग, तूं मुलगा मुलगा करीत होतीस तो हा तुझा मुलगा. अखेरपर्यंत मुलगाच राहणार वरें!” ह्या गोष्टीचें तात्पर्य असें कीं, मनुष्य शरीरांनं कितीही पुष्ट झाला, अथवा वयानें वाढला तरी विचारानें त्याचें

मन प्रशस्त ज्ञाव्यावांचून त्यास खरा मनुष्यपणा येत नाही ही गोष्ट खरी आहे. मनुष्य आणि इतर प्राणी ह्यांमध्ये जे आज जमीनअस्मानाचे अंतर आहे त्याचे कारण केवळ विचार करण्याची शक्ति हें होय. फक्त शरीरसाधनांचा विचार करूं लागलों तर बाघ, सिंह, हत्ती, गेंडे इत्यादि अनेक जातीचे प्राणी आपणां मनुष्यांपेक्षा अधिक शक्तिमान् आहेत; पण त्यांच्या टांपेत मनुष्य कधी राहिला आहे काय? नाही. पावळून त्या पशूंची स्थूल शरीरे, विक्राळ रूपे, भयंकर शब्द, प्रखर नखे यमस्वरूप जवडे आणि बारबारा हात उड्या मारण्याचे सामर्थ्य हीं सर्व साधने मनुष्याच्या एका विचारशक्तीपुढे अगदी दुर्बल होऊन गेली आहेत असें सहजच लक्षांत येईल.

मनुष्य इतक्या उच्च स्थितीस पोहोचण्यास केवळ त्याची विचारशक्तीच कारणीभूत झाली आहे. हजार वर्षांपासून ह्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याही देशांतील पशुपक्ष्यांची जी स्थिति होती तीच इल्लीं सर्वत्र आढळून येते. परंतु इ० स० ८५० सालीं मनुष्यांची जी स्थिति होती तिजून १८५० तील मनुष्यांची स्थिति अगदी भिन्न होती सणजे प्राचीन काळचे लोक झाडांचीं पाने नेसत, नानाप्रकारच्या वृक्षरसांनीं अंगें रंगवीत, ओवड धोवड झोंपड्यांत राहात, कंदमूले व शिकार यांजवर निर्वाह करीत आणि खाणें पिणें व निद्रा यांत सगळा वेळ घालवीत; परंतु इल्लींची लोकस्थिति अगदी भिन्न आहे. पाहा, ते उत्कृष्ट तऱ्हेचीं वारीक वस्त्रे पांघरतात; केशरादिकां

च्या उदया लावून, व सोन्यारुप्याचे अलंकार घालून आपलीं शरीरे शोभवितात; खैर व सागवान इत्यादिकांच्या लाकडांनीं व सफेदार गुळगुळीत दगडांनीं बांधलेल्या छानदार वाड्यांत राहतात; मधुर, रुचकर, सुवासिक आणि पौष्टिक असें अन्न खातात आणि शेतकी, व्यापार, नौकरी, ग्रंथावलोकन, ईश्वरभजन, इत्यादि कर्मांत कालक्रमण करितात. सारांश सांगावयाचा इतकाच कीं, प्राचीन काळच्या लोकांपेक्षां इल्लींचे लोक बहुत प्रकारांनीं सुखी व शाहणे आहेत; व त्यांचें शाहाणपण व सुख हीं उत्तरोत्तर वाढत चाललीं आहेत. तसा प्रकार पशुपक्ष्यांत बिलकूल आढळून येत नाहीं. सृष्ट्युत्पत्तीपासून आजपावेतो त्यांच्या स्थितींत तिळभरही फरक पडला नाही, व पुढें कधीं पडेल असेंही वाटत नाहीं. तर याबलून हें कोणीही कबूल करील कीं, इतर प्राण्यांस वर्जून फक्त मनुष्यास जगदीश्वरानें जी अमौलिक विचारशक्ति दिली आहे तिच्याच योगामें तो या जगां सबांचा धनी होऊन बसला आहे.

मनुष्याचें मन प्रायः कधीं रिकामें असत नाहीं. त्याचा काहींना काहीं विचार चाललेला असतो. परंतु तो विचार चांगला आहे कीं वाईट आहे, आपल्या हातून सिद्धीस जाईल किंवा नाही व त्याचा परिणाम कसा होईल इत्यादि गोष्टी विचारी पुरुषानें प्रथमतः लक्षांत आणाव्या. नाही तर विचारापासून संकट प्राप्त होण्याचा संभव आहे. यास्तव दूरवर नजर पोहोचवून सद्विचार केला पाहिजे. विद्या, धन, कीर्ति, अधि-

कारव तेज ह्या गोष्टी इहलोकीं विचारापासून मनुष्यास प्राप्त होतात; आणि जन्माचें सार्थक्य करणारे व मरणोत्तर सुखप्रद जें जगदीशचिंतन, त्यांत मन रंगून जातें, लणून सर्वदा चांगला विचार करण्याची संवय ठेवणें हेंच सत्पुरुषास उचित आहे.

समाधान.

मनुष्ये पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर सहस्रशः जीं बरीं किंवा वाईट कर्मे करितात त्या सर्वांचा हेतु एकच असतो. हें म्हणजे प्रथमतः अगदी अप्रमाण वाटेल; परंतु सूक्ष्म विचारांनी त्यांची संत्यक्ता लक्षांत येईल. पाहो, तपस्वी तप करितो आणि तस्कर चोरी करितो हीं कर्मे न्यायदृष्टीने पाहतां जरी एकमेकाशीं प्रतिकूल अथवा उलटीं दिसतात, तरी त्यांचे परिणाम त्याच्या त्याच्या कार्याच्या मनावर अगदीं एकसारखे होतात. ते असे — तपस्वी जी कामना धरून तप करितो ती त्याच्या हातून सिद्धीस गेली म्हणजे त्याला भार्यण कृतकृत्य झालो असें वाटून समाधान होतें. त्याप्रमाणेंच तस्करास चौर्यकर्मांत त्याच्या इच्छेसारखें फळ आलें म्हणजे आपण आज मोठी जोड मिळविली असें समजून तो फार संतोष पावतो. सारांश समाधान हे ज्याच्या त्याच्या मनावर आहे.

आतां तपश्चर्या आणि चोरी हीं दोन कर्मे अगदी भिन्न प्रकारचीं व परस्पर विरुद्ध असतां, त्यांपासून समाधान आणि संतोष हीं कार्ये बहुत करून एका

प्रकारची व.समानशील अशी कशी घडतात, हा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो. याचें निराकरण इतकेंच कीं, एकादा छाकटा भमलानें गुंगला म्हणजे त्याला जसें वस्तूचें तथ्यस्वरूप समजत नाहीं आणि तेणेंकरून तो, खरोखर दुःखप्रद गोष्टीपासूनही कधीं कधीं परम हर्ष पावतो, त्याप्रमाणें अज्ञानांध मनुष्यास वास्तविक वाईट गोष्टीपासून परम अल्हाद होतो यांत विशेष चमत्कार नाहीं.

समाधान हे सुखाचें आदिस्थान आहे. मनुष्यमात्रास सुख अवश्य पाहिजे, असें मनांत आणून आमच्या परम दयाळु जगत्पित्यानें ह्या जगांत एकही गोष्ट त्यावांचून ठेविली नाहीं. मनुष्यावर महासंकटाचा प्रसंग गुदरला म्हणजे, तो पहिल्या धडाक्यासरसा फार गांगरून जातो; परंतु त्याच्या दुःखसागराच्या भरतीस किंचित् ओहोट लागला म्हणजे सूक्ष्मविचारानें कसें ना कसें तरी तो आपल्या चित्ताचें समाधान करून घेऊन, अल्पस्वरूप तरी मानसिक सुख भोगितो. ह्याच्या उदाहरणासाठीं फार दूर जाणें नको. थोडा विचार करा. आपल्या देखदेखत ज्याचा एकुलता एक पुत्र, जिवलग स्त्री, प्रिय वंधु इत्यादि आस मरण पावतात आणि त्या त्या प्रसंगां त्याचें हृदय दुःखाग्नीनें अगदीं होरपळून जातें व तेव्हांच्या स्थितीवरून जवळच्यांस असें वाटतें कीं, त्याला ते प्रसंग लवकरच राखेस मिळवितो; परंतु स्मशानांतला तो भयंकर संस्कार होऊन गेल्यावर त्याचे ठायीं जगदीशाच्या संकेतानुरूप समाधानरसाचे लहान लहान शरे

उद्भवू लागतात. ते अल्पकालांतराने वृद्धि पावून, जो हृदय दग्ध करणारा शोकाग्नि तो इतका नष्ट करून टाकितात की, तो उत्पन्न झाला होता की नव्हता याचा माग देखील राहू देत नाहीत. मृत्यूसारख्या मोठ्या हानीच्या दुःखाचे देखील अशा रीतीने समाधान होतें; मग इतर दुःखांची काय कथा ? " दगडापेक्षा ईट मज, " " तरी खैर झाली, " " सोने असेल तर लाख मिळेल " इत्यादि उद्गार लोकांत हमेषा ऐकू येतात, ते कुशाकरितां बरे ? समाधानार्थ नव्हत काय ? यावरून समाधानप्रीति जनास किती आहे व त्याची व्याप्ति जगन्निपंत्यानें सर्व गोष्टींत कसकशी करून ठेविली आहे हें सहज लक्षांत येईल.

सदाचरणापासून साधूच्या मनावर जो परिणाम होतो तोच दुराचरणापासून दुष्टाच्या मनावर होतो असें बरें सांगितलें. त्याविषयी आणखी काहीं बोलावयाचें आहे तें हेंच की, ते दोन परिणाम त्यांच्या भिन्न व्यक्तींस जरी एकसारखे वाटतात, तरी वस्तुतः ते भगदी भिन्न प्रकारचे आहेत. पाहा, साधूस झालेले समाधान, त्याला इहलोकीं कीर्तिकर व सुखप्रद होऊन परलोकसुखप्राप्तीसही कारणीभूत होतें; आणखी त्यांत विशेष हें की, त्याच्या योगाने त्याला मृत्यूची भीति नाहीशी होते. कारण, आपण कुशाग्रन्यायी बापापुढें केव्हांही गेलों तरी आपल्या सदाचरणानुरूप आपणास सुखाचाच वाटा मिळेल अशी त्याची खात्री असते. मग तो मरणास काय म्हणून भिईल ? आतां दुष्टाची अवस्था लक्षांत आणा. त्याच्या

दुराचरणापासून त्याला ह्या लोकीं “सुख पाहतां जवा. पाडे, दुःख पर्वताएवढें” असें होतें. दुराचरणानें इहलो. कीं छीः थूः होतें; परलोकीं नरक भोगावा लागण्या. ची काळजी जन्मभर वाहावी लागते, आणि मरण येऊन देकलें म्हणजे, परलोकाच्या मोठ्या दरवाराकडे तंद्री लागून कृतकर्माच्या परिणामाच्या भीतीनें तो अगदी गांगरून जातो; आणि शेवटीं त्याला प्रस्तर यमपातना भोगाव्या लागतात, अशी त्याची दशा होते. यावरून सत्कर्माचें समाधान अवेलीपासून अखेरीपावेतो मनुष्याच्या सुखास कारण होतें, आणि दुष्कर्माचें समाधान कांहीं क्षण खेरीज करून सर्वदा दुःखप्रद होतें हें स्पष्ट आहे.

यास्तव विचारी पुरुषानें हर प्रयत्न करून सदाच. रणाच्या समाधानाचें सुख प्राप्त करून घेण्याचा ध्यास धरावा हेंच त्यास उचित आहे.

इतिहासाचा अभ्यास.

मनुष्ये ह्या जगाच्या रहाटीमध्ये सहस्रशः कमें करितात, त्यांत त्यांस अनुभवाप्रमाणें दुसरें कांहींच उपयागी पडत नाही. त्या अनुभवामध्ये खुद्द त्यांचा अनुभव फारच थोडा असतो. कठीण व विकट अ. शा कामांचा उलगडा प्रायः त्यांस इतरांच्या अनुभवांवरून करावा लागतो, आणि तसें कारणें हें बरोबर आहे; कारण आदी मनुष्याचें आयुष्य अल्प, आणि त्यांत त्यास समजूं लागण्यावर त्यानें प्रथमतः सर्व गोष्टींचा स्वतः अनुभव घेऊन, मग त्या गोष्टी करावयास लाग.

णें हें अशक्यच आहे. सोमल खाल्ला तर काय होतें याची प्रचीत मनुष्यानें जातीनें पाहावी किंवा जनाच्या सांगण्यांत येईल ती खरी मानावी ? याचें उत्तर अगदी अज्ञान मनुष्य देखील सहज देऊं शकेल, आणि त्यावरून आपल्या निर्वाहास इतरांचा अनुभव किती अवश्य आहे हें एकदम लक्षांत येईल.

इतिहास हें अनुभवशास्त्र आहे. यांतील सिद्धांत भूमितीतल्या सिद्धांतांप्रमाणें निरनिराळ्या प्रतिज्ञा लिहून जरी सोडवून दाखविलेले नसतात, तरी त्यांत मनुष्याच्या स्वाभाविक मनोधर्माचें व त्याच्या परिणामांचें काहीशा पारहाळिक रीतीनें, पण बरोबर प्रतिपादन केलेलें असतें. तें ज्यात कळेल आणि त्याप्रमाणें जी वागेल ती इतर शास्त्रज्ञापेक्षां अधिक सुखी होईल यांत संशय नाही. कारण मनुष्याचा स्वभाव ओळखण्याचें जितकें प्रसंग मनुष्यास येतात तितकें दुसरे कसलेच येत नाहीत आणि एका मनुष्यास खुद त्याच्या एकट्याच्या अनुभवावरून मान्यस्वभावाचें जें ज्ञान होणार त्यापेक्षां सहस्रशः लोकांच्या स्वभावाचें, आचरणाचें व त्याच्या परिणामांचें ज्यांत निदर्शन केलेलें असतें, अशा ऐतिहासिक ग्रंथांच्या अध्ययनात त्याचें ज्ञान पुष्कळपद अधिक होईल.

मनुष्यांनीं अनेक प्रकारच्या विषयांवर जीं अनेक शास्त्र लिहून ठेविली आहेत त्यांतील बहुतेकांस किंवा इतऱा सर्वांस अनुभवावाचून दुसरा पाया नाही आणि ते अनुभव तरी एका मनुष्याचें नाहीत; अनेकांचे आहेत. त्याचें खरपण पाहणें असल्यास खंगोल.

शास्त्र वाफेचें यंत्र इत्यादिकांचे इतिहास वाचावे, म्हणजे खात्री होईल. प्राचीनकाळीं ज्या ज्या मनुष्यास जो जो चमत्कारिक अनुभव आला तो तो त्या त्या मनुष्यानें मुखावाटे बोलून अथवा लिहून लोकांत प्रसिद्ध केला. असें होतां होतां पुढच्या मनुष्यांनीं मागच्या मनुष्यांचे अनुभव निर्विवाद सिद्ध आहेत असें मानून त्यांस आणखी आपले अनुभव जोडून शास्त्रें बनविलीं. यावरून तोंडच्या अथवा लेखी प्रसिद्ध प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासांच्या आधारानेंच, सुखावह अशीं अनेक यंत्रे व विद्या निघाल्या आहेत हें लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाही. हीं शास्त्रेच काय, परंतु आपल्या परिघांठांतल्या बोलण्यांत ज्या शेंकडो म्हणी येतात त्याही अनुभवाच्या केवळ खाणीच आहेत. त्या आपणास फार गोड लागतात, त्याप्रमाणें इतिहासही लागावा, आणि तो तसा लागतो; पण त्याचें अध्ययन मात्र फार विचारानें केलें पाहिजे.

आणखी वैद्यशास्त्राचेंही उदाहरण द्या. मनुष्यांनीं नानाप्रकारच्या रोगांवर नानाप्रकारच्या पदार्थांचीं औषधे ठरवून ठेविलीं आहेत, आणि त्यांचा गुणही येतो. तेव्हां इतक्या सहस्रावाधे पदार्थांच्या गुणांचा परिचय एकासच घेतां आला असेल काय? नाही. तर तें शास्त्र अनेकांच्या अनुभवांनीं सिद्ध झालें आहे व त्यास दिवसेंदिवस आलीकडच्या मनुष्यांच्या अनुभवाची भर पडून तें पूर्णतेस येत चाललें आहे. आणि तेणेंकरून जगाचें मीठें हित होत आहे. यावरून अनुभवाचा उपयोग व त्याचें केवळ मांडार असा जो

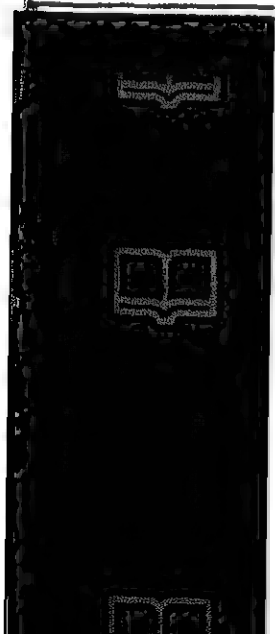
थाडे दिवस वफात ठेविलेले प्राण्याचे प्रेत सडते किंवा
 नाही. हे पाहण्यासाठी एक पांखरू मारून वफात घा-
 लून ठेविले होते; ते मरणाच्या अगोदर एक दोन
 दिवस काढून पाहिले तो, जशाचे तसेच सबंद सांपड-
 ले. ही गोष्ट लिहिण्याजोगे त्याच्या अंगी सामर्थ्य नसता-
 ही, ती त्याने मोठ्या कष्टाने लिहून ठेविली, की ती
 लोकांस समजावी. अशा उपयुक्त शास्त्रीय गोष्टी व
 मनुष्यास कोणत्या प्रसंगी कोणती स्थिति प्राप्त झाली
 असता ती कोणाशी कसा वागता इत्यादि नित्य पाठा-
 तल्या गोष्टी विचारपूर्वक ग्रंथावलोकनाने व इतिहासाच्या
 वाचनाने कळतात. तेव्हा इतिहास हे एक ज्ञान-
 भांडारच आहे, हे कोणी नाकबूल करणार नाही.

प्रिन्स आल्बर्ट.

मनुष्य दरिद्रावस्थेत असतो तेव्हा ज्ञान, परोपकार,
 सदाचरण इत्यादि गोष्टींच्या योगाने लोकप्रीति संपा-
 दून चालतो यात काही नवल नाही. कारण लोका-
 मध्ये सुखाने संसार करण्यास त्यावांचून दुसरा उपाय-
 च नाही. परंतु संतति, संपत्ति, विद्या, महत्त्व इत्या-
 दि मादक गोष्टींच्या ऐन भरांत असताही जे ज्ञान,

स. १८१९ या वर्षी जन्मले. त्यांचा विद्याभ्यास त्यांच्या तीर्थरूपांच्या सक नजरेखालीं अल्पवयांतच फार चांगला झाला. न्यायशास्त्र आणि इतिहास हे त्यांच्या अभ्यासाचे मुख्य आवडते विषय होते. शिवाय फावल्या वेळांत ते नाना तऱ्हांचीं चित्रे वगैरे काढून आनंदानें कालक्रमण करीत असत. त्यांच्या लहानपणांत त्यांनीं काढिलेली एक उल्कृष्ट तसवीर हल्लीं आसच्या महासणी साहेबांच्या आरसेमहालांत टांगलेली आहे.

इ० स० १८३८ त प्रिन्स आल्बर्ट हे महाराणी साहेबांच्या राज्याभिषेकसमारंभाकरितां आपल्या तीर्थरूपांबरोबर इंग्लंडास गेले, आणि लंडन व विंढसर येथें इतर जन्मलेल्या राजेरजवाड्यांपेक्षां अधिक दिवस राहिले. नंतर स्वदेशीं गेले. ते १८३९ त पुनः इंग्लंडास गेले. तेथें राणीसाहेबांच्या बरेच दिवस मुलाखाती चालल्या. नंतर त्यांशीं आपला विवाह करण्याविषयीं आपला अभिप्राय राणीसाहेबांनीं पार्लमेंट सभेस कळविला व तिनें ती मान्य केला आणि पुढें लागलाच विवाह झाला. मग त्यांचें ऐश्वर्य काय पुसायाचें आहे ! सर्व सुखावड गोष्टी जणुं काय हात

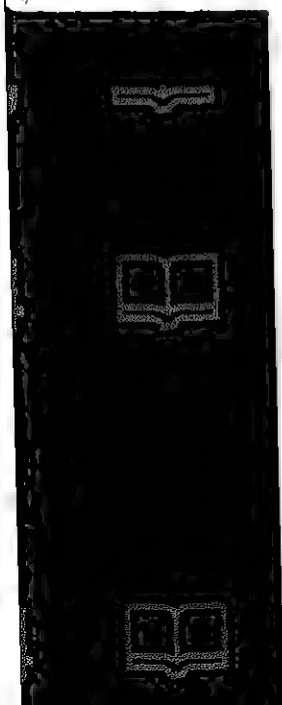
वात असत. शेतकाच्या कामाच्या सुधारणेकडे त्यांचे
 लक्ष फार होतें व ते तिच्या बढतीसाठीं बक्षिसें वगैरे
 देऊन पुष्कळ उत्तेजन देत असत. मजूर लोकांची
 विपत्ति दूर करण्यासाठींही त्यांनीं बहुत यत्न केले व
 त्या विषयावर इ० स० १८४८ साली एक मोठें व्या-
 ख्यान दिलें. रपतें व दुफळी, भांडणें आणि बंडें हीं
 मनुष्याच्या दुःखास बहुतांशी कारणीभूत होतात असें
 त्यांच्या मनांत पक्कें वागलें होतें; म्हणून सर्व
 मनुष्यांनीं एकमेकांशीं सलोख्याने राहणें हें सुखाचें
 मूळसाधन आहे असें ते लोकांस बारंवार सांगत
 असत. त्यांनीं नीति, धर्म, लोकस्थिति इत्यादि विष-
 यांवर अनेक वेळ सुरस संभाषणे केलीं तीं छापून
 प्रसिद्ध झाली आहेत. त्यांच्या योगानें लोकांची दाद
 लागली व त्यांच्या अनेक सीमा सार्या व्यापमानें
 त्या पुरुषाच्या एकनिष्ठ मध्यस्थाने आपणास आणि
 सुखे प्राप्त होतील आणि आपण त्यांचे चिरकाल
 कल्याण चितू अशी इच्छा आत्रालवृद्ध करित होते.
 इतक्यांत राणीसाहेबांचे प्रियभर्ते व मनःपूर्वक लोक-
 हितकर्ते मिन्स आल्बर्ट यांजवर ता० १४ दिसेंबर
 १८६१ रोजी एकाएकी मृत्यूची उद्दी पडली, आणि

स्वकुटुंबाचे लालनपालन आणि लांकाहेत याखरीज इतर कोणत्याही कार्यां त्यांनी आपला वेळ खर्चिला नाही. यावरून इतकाच बोध घ्यावयाचा की, मनुष्य कोणत्याही स्थितीत असो, त्याने प्रिन्स आल्बर्ट यांजप्रमाणे स्वशक्त्यनुसार आपल्या आयुष्याचा व्यय करावा हे योग्य आहे.

आयुष्य.

ईश्वराने मोठी रूपा काढून आयुष्य ही एक उत्कृष्ट देणगी आपणास दिली आहे, ती आपणाकडे राखणे अथवा आपणापासून काढून नेणे हे सर्व त्याच्या हाती आहे. या लोकीं आपणास जी जी कामे करावयाची आहेत त्यास इतर सर्व साहित्यांपेक्षा आयुष्य अधिक अवश्य आहे; आणि त्याचा एक विशेष गुण असा आहे की, तो एकदा संपले लक्षणजे काही केल्याने पुनः प्राप्त व्हावयाचे नाही. यास्तव एवढ्या महत्त्वाचे जे आपले आयुष्य त्याविषयी आपणास वारंवार विचार करणे प्राप्त आहे.

“मनुष्याचा जीव क्षणभंगुर आहे”, असे प्रायः स-

वै लोक हमें वा बोलत असतात; परंतु त्याचा अर्थ
 ज्यांच्या मनात पक्का दिवला आहे अशी माणसे आढळ-
 णे फार कठीण आहे. "नळी कुंकिली सोनारे, इक-
 डून तिकडे जातें वारें", या म्हणीप्रमाणें माणसाची
 अवस्था आहे. जे आणे आपले वाडवडील म्हणत
 आले ते आपणही म्हणावे आणि प्रसंग पडेल त्याप्र-
 माणें आपलें ज्ञान व बहुश्रुतपणा हीं लोकांस दाखवा-
 वीं हाच काय तो त्याचा हेतु असतो, ही मोठी दुः-
 खाची गोष्ट होय. मनुष्य तोंडाने कितीही बोलो;
 परंतु आपले आयुष्य लवकर संपेल असें की-
 णासही वाटत नसतें. कलामध्ये मनुष्याची आयुष्य-
 मर्यादा ९०० वर्षांची आहे हें सर्व लोक कबूल करि-
 तात, तरी ९९॥ वर्षांचा मनुष्य पुढील वर्षाची तजवी-
 ज करून ठेवीत असतो अथवा नाडीची धरसोड चा-
 ललेला मनुष्य आपल्या वरपणाचे उपाय शोधित अस-
 तो. यावरून आपल्या आयुष्याची आस्था मनुष्यास
 किती आहे हें सहज ध्यानांत घेईल.

जोपर्यंत एकादा वस्तु मनुष्यापाशी विपुल असते
 तोपर्यंत तिचे तथ्य महत्त्व त्याच्या ध्यानांत येत नाहीं;
 परंतु जसजशी तिची त्याला कमताई पडू लागते तस-
 तशी तिची योग्यता व किंमत त्यास अधिकाधिक सम-
 जत जाति. हा नियम आयुष्यास लागू आहे. कालचा
 दिवस जाऊन त्याच्या मागोमाग मध्ये खंड न पडतां
 आजचा येतो आणि असाच क्रम आयुष्याच्या शेवट-
 च्या दिवसापर्यंत चालतो. सगून मनुष्यास आयुष्य
 दुमिल्ल आहे असे वाटत नाहीं व त्याचे खरे महत्त्व

शेवटचा क्षण आपल्याचून त्यास समजत नाही. आणि तेणेकरून आयुष्याच्या महागाईचे स्मरण न होऊन मनुष्याची वर्षानुवर्षे आळसांत व ऐषआरामांत जातात; याचा सुज्ञानांनी विचार करावा, आणि आपली एक घटकही व्यर्थ जाऊ न देतां नेहमी उद्योग करावा.

आपल्या आयुष्याचा कांहीं अंश गेला आहे, कांहीं जात आहे आणि कांहीं जावयाचा आहे. जो गेला तो गेलाच; त्याजवर आतां आपली सत्ता राहिली नाही. जो जावयाचा आहे त्याविषयी कांहींच नेम सांगवत नाही; परंतु जो हल्लीं जात आहे तो मात्र आपला खरा. आतां हा आपला म्हटलेला काल आपल्या सगळ्या आयुष्याच्या मानानें पाहिला असता किती योडा आहे हे लिहून कळविण्यापेक्षा ज्याचे त्यासच सूक्ष्म विचाराती सहज समजेल. हा अल्प कालाच्या उपयोगांत गत आयुष्यातील अनुभव आणि पुढील आयुष्याची तजवीज ही फार लक्ष्यांत ठेविली पाहिजेत. मार्गे आपण कोणकोणते वेत केले होते, त्यांतले कसले किती व ते कसण्यास कारणे काय झाली आणि जे साधले त्यास साधने कोणकोणती कशी करावी लागली व त्याचा परिणाम काय झाला इत्यादि गोष्टींची आठवण करून मग कोणत्याही कामास हात घालावा. तरच हित होईल.

आपली स्वहितच्छा आपणास नानाप्रकारचे उत्कृष्ट वेत वारेवार सुचवीत असते; परंतु आपले आयुष्य लवकर संपावयाचे नाही, अशा आपल्या संवयीत

पडून मेलेंल्या दुष्ट मताच्या योगानें आपण तें आज
 करूं, उद्यां करूं अशा हेळसांडीवर टाकितों आणि
 प्रसंग पडून हाल होऊं लागल्यावर आपले डोळे उघ-
 तात व मोठा पश्चात्ताप होतो; त्याचें दुःख परम
 दुःसह आहे हें सर्वांच्या अनुभवास येऊन चुकलेंच
 असेल. आपलें हित करून घेण्याचे उपाय सुचते-
 च ना, तर गोष्ट निराळी; परंतु ते कळून वळून
 ही आपण आपल्या आळसामुळे केलें नाहींत आणि
 परिणामी अशा दुःखास पात झालों त्याअर्धी आपलें
 प्रारब्धच खोटे असें झणून मनुष्ये फार दुःख करीत
 वसतात. तर मित्र हो, हा दुःखाचा पर्वत मनुष्याव-
 र कोण पाडितो समजलें? आळस, दुसरा कोणी नाहीं.
 यास्तव विचार करा. आपलें आयुष्य कधीही व्यर्थ
 जाऊं देऊं नका. जें काम आज होण्याजोगें असेल
 तें उद्यांवर टाकू नका. त्यागल्या कामाच्या बेताखा-
 लीच दिवसांचे दिवस खरचू नका. आपल्याकडून
 होईल तितकी तयारी करून व आपलें सामर्थ्य
 पाहून त्यागल्या कामास एकदम आरंभ करावा आणि
 होईल तितक्या तजविजीने तें सिद्धीस न्यावें. कोण-
 त्या एकाद्या गोष्टीच्या कामतरेमुळे तें काच्चें अथवा
 अपूर्ण राहिलें तरी त्याचा शीण मानू नये. कारण
 कोणत्याही सरकत्याचा मनामध्ये नुसता हेतुच असणें
 त्यापेक्षा तें काच्चें किंवा अपूर्ण असे तयार करणें बरें.
 कांकी, काच्चें किंवा अपूर्ण काम केव्हां ना केव्हां तरी
 थोड्या बहुत श्रमांनी पक्कें अथवा पूर्ण करता येईल;
 परंतु मुळीच तयार नसलें म्हणजे तें काच्चें अथवा

औरंगजेबाच्या स्वभावाचें वर्णन.

हिंदुस्थानामध्ये पूर्वी जे मोगल बादशाह महापरा-
क्रमी होऊन गेले, त्यातील उत्तमांत या पुरुषाची गण-
ना आहे. या पुरुषाच्या हातून मोठमोठ्या घडामोडी
चालिल्या आपण इतिहासांत वाचतो, तेव्हां त्याचा
स्वभाव फार विलक्षण असेल असे सहजच मनांत
येत व ती जाणण्याची इच्छाही उत्पन्न होते.
म्हणून त्याची इकोकत मोडीशी प्रथमतः लिहून सग-
ल्याच्या स्वभावाचें वर्णन करूं.

औरंगजेब हा शाहनशान बादशाहाचा तिसरा मुल-
गा होता. तो लहानपणी साधाभोळा आणि विरक्त
असा सर्वांस दिसत असे; परंतु ते सगळे दोग होते
असे त्याच्या कृतोक्तीं पुढे लवकरच दिसून आले.
त्याने आपल्या बापास प्रदत्त करून व दोन भाऊ
आणि एक पुतण्या यांस ठार मारून राज्यपद मिळ-
विले. गावळकोट, बंगाल, बिजापुर आणि कर्नाटक
ही काबीज केली, आणि काही वर्षेपर्यंत अशा उत्कृष्ट

रीतीनें राज्य चालविलें कीं, एशिया व युरोप या दोन-
ही खंडांत त्याची मोठी कीर्ति झाली. परंतु पुढें त्याच्या
मुलांनीं त्यास पदच्युत करण्यासाठीं जीं बंड केलीं
त्यांच्या योगानें राज्यांत बेवंदी होऊन गेली. तो इ०
स० १७७० त, अहमदनगर येथें, ८९ वर्षांचा हो-
ऊन मृत्यु पावला. तेव्हांपासून मोगलांच्या राज्यास
उतरती कळा लागली. नंतर पुढे थोडक्याच वर्षांनीं तें
भयाभंगास गेलें.

आतां या बादशहाच्या स्वभावाविषयी एलफिन्स्टन
नरुत हिंदुस्थानाच्या इतिहासामध्ये फार चमत्कारिक
व मनोरंजक वर्णन लिहिलें आहे. तेंच येथें उतरून
घेऊन हा निबंध समाप्त करितों.

“औरंगजेबाचे दारुत्व, शहाणपण आणि हुशारी,
ही पाहून त्याच्या कारकीर्दीत त्यास जय कसा मिळा-
ला नाही याविषयी एक एतद्देशीय इतिहासकार अच-
व्यात पडला आहे; परंतु त्या बादशहामध्ये जें वास्त-
विक व्यंग होते तें त्याच्या अंतःकरणातच होतें. जर
यामध्ये उदार व सोपकळ्या मनाची बुद्धि असती
तर हा बादशहा मोठ्या योग्यतेस चढला असता आणि
याच्या धर्मसंबंधी कोणत्या बुद्धीनें याच्या रय-
तेचें मन पावरून उठलें नसतें, तसेच याच्या सर्व-
काली संशयखोर व बेभरंवशाच्या स्वभावामुळे याच्या
सरदारांचे हात पास मोडून त्यांचा उस्ताद थंडा पड-
ला नसता. धर्मसंबंधी जे याचे अगदी अल्प समज
होत त्याविषयीचें आतां शेवटचें बोलणें बोलतों. या
हलक्या विचारांनीं याच्या राज्याचा पुष्कळ नाश

आरंगजवान त्यास सरकारा कामातून काढून टाकिले;
 त्याजवर मुदाम कर बसवून त्यांची अप्रतिष्ठा केली;
 त्यांच्या यात्रा व सणांचे समारंभ बंद केले; त्यांच्या
 देवस्थानांचे केव्हां केव्हां विट्ट कळून केव्हां केव्हां
 नाशही केला, आणि दरबारासंबंधी आगतस्वागता-
 च्या व्यवहाराने किंवा इतर बहिवाटींनी त्यांच्या देव-
 भोळेपणास उत्तेजन पोहोचते असे दिसण्यापुरते निमित्त
 सांपडले की, ते व्यवहार व त्या बहिवाटी बंद करण्यास
 त्याने कमी केले नाही; यद्यपि धर्माच्या सबबने
 त्याने कोणा हिंदूचा प्राण घेतला, अथवा त्यास कैदेत
 टाकिले अथवा त्याची जिनगी हिरावून घेतली असे
 झाले नाही; अथवा कोणीही आपल्या पूर्वजांप्रमाणे
 प्रसिद्धपणे कोणताही धर्म आचरीत असल्यावरून
 त्यास कोणी विचारिले असेही झाल्याचे दिसत नाही
 तथापि धर्माच्या बाबतीत मध्ये परस्परे संशय व वैर-
 भाव असल्यामुळे जसा परिणाम होत असतो तसा
 औरंगजेबाच्या पक्षपाती व दुराग्रही स्वभावामुळे
 झाला आणि लोकांत जशी दृष्टाग्रहाची विरोधवृत्ति उत्प-
 न्न झाली तशी अविशय जुलमाच्या कृत्यांपासूनही
 फार थोडाच वेळ होत असते. ”

आणि शिपा लोकांवरही त्यांहुन विशेष भक्ति नसे आणि मशीदी अथवा इतर धर्मादाय यांत त्यानें आपला पैका खर्चिला नाही. तो मुल्ले लोकांच्या कबजाखालीं होता असें दिसत नाही आणि फकीर व दरवेशी यांच्या ओढून ताणून आणलेल्या पवित्रतेस तो वारंवार तुच्छ करित असे.

“त्याच्या राज्यामध्ये जिकडे तिकडे सतत बेभरं वशाची शिस्त असे. प्रत्येक मनुष्याच्या चाली, विषयी तो गुप्तपणे रोध ठेवीत असे आणि एकमेकांच्या परस्पर दाब बसवा असे साधी तो निवडून काढीत असे. इतकेंही असून औरंगजेबासारखें कोणाच्या राजास लोकांनीं अधिक ठकाविलें नाहीं आणि कोणाचीही इतकी वाईट चाकरी केली नाहीं.”

“जेव्हा जेव्हा त्याचे अति जुने आणि फार लग्नाचे मित्र मरण पावले हें वर्तमान त्यास लागे तेव्हा तेव्हा तो जी वर्तणूक करी तिजवरून त्याचे अंतःकरण निदण असे हें जघन होते. हा पुष्कळ वर्षेपमत वाचला होता तितक्या मुदतीत असे प्रसंग वारंवार आला, त्यामेलीं त्यानें काहीं धर्मसंबंधी गोष्टी अथवा तत्व-विचार पुढें आणून, मागून मयताची जिनगी ताब्यांत

थडाही आहे, त्यांतूनही जीं पत्रे त्याच्या मुलांस गेलेलीं आहेत त्यांत विशेषकरून आहे."

"त्याच ग्रंथामध्ये औरंगजेबानें आपल्या मृत्युसमयीं जीं पत्रे आपल्या मुलांस लिहून पाठविलीं त्यांतील कांहीं वाक्ये घेतलीं आहेत, तीं अशीं:—

"काय होणें असेल तें होऊ. मी माझे जहाज समुद्रांत छोटांलें आहे. X X X ईश्वर तुझे कल्याण करो, ईश्वर तुझे कल्याण करो, ईश्वर तुझे कल्याण करो."

ही वाक्ये शाहाजादा अजीम याच्या पत्रांतलीं आहेत. त्यांतून धाकटा मुलगा कबूल याच्या पत्रांत फार जिद्दाळ्याचीं भाषणे आहेत; त्यांतील कांहीं येणें प्रमाणें:—

"आपले उमराव कितीही लबाड असले तरी त्यांशीं निष्ठुरतेनें वर्तणूक करूं नये. नम्रतेनें व कपटानें आपले हेतु सिद्धीस नेणें हें आवश्यक आहे."

या उपदेशाशिवाय त्यानें त्या पत्रांमध्ये आपल्या दुःखाच्या स्थितीविषयीं उद्गार घातले आहेत, ते असे:—

"मी जिकडे पाहतां तिकडे मला ईश्वराशिवाय कांहींच दिसत नाही. मी पुष्कळ अपराध केले आहेत त्यांबद्दल मला शासन काय होईल तें समजत

ने मिळविलेले सुख त्याच्या उत्तरवयात कमा कमा
 होत चालले. त्याची त्यास लाज वाटू लागली आणि
 मरतेसमयी कृतकर्माचा पश्चात्ताप होऊन त्यास
 इतक्या दुःसह वेदना सोसाव्या लागल्या हे
 त्याच्या पूर्वाचरणाचे फळ त्याला परमेश्वराने द्याच
 जन्मी रोख दिले असे म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही.
 यासाठी मनुष्याने पावलोपावली विचार करावा.
 औरंगजेबासारखा बादशाह देखील दुराचरणाने दुःख-
 सागरांत बुडाला, तर मग आपली काय कथा! म्हणून
 मित्रहो, कोणतेही काम अन्यायाने करू नका. नीतीने
 करा, म्हणजे तुम्हांस सर्व आयुष्यभर सुखांत राहावया-
 स सापडेल.

सुभाषित वेंचे.

१. एवढेच साहेब एका मोठ्या साकारा कत्तमा-
 यर होता. त्याजकडे एका मनुष्याने एका अजी आ-
 णिली. ती बरोबर नव्हती म्हणून वाचण्याबरोबर
 साहेबास फार राग आला, आणि तो त्यास म्हणाला
 "कापरे बाबा, तुला काम पाहिजे!" त्याने उत्तर केले

की, "लंडन शहरी, तुम्ही, अफाट समुद्रांतील लहान-
शा होडक्यांप्रमाणे दिसता; परंतु येथे, लहान नदींती-
ल मोठ्या जहाजां प्रमाणे वाटता."

३. डायोजिनिशाला एकाने विचारले "महाराज,
श्रीमान लोकाकडे पंडित लोक जातांना हमेशा आढळ-
तात. परंतु पंडितांकडे श्रीमंत लोक कधी जात नाहीत,
याचे कारण काय? त्याने उत्तर दिले, "बाबा, आपणा-
स काय काय पाहिजे हे विद्वानास समजते, आणि
श्रीमंतांस समजत नाही, हेच त्याचे कारण".

४. काही कामकाज मिळाले म्हणून सर एडवर्ड
या नावाचा एक इटालियन मनुष्य, इलिझाबेथ
राणीजवळ, तिच्या वचनावर पुष्कळ दिवस वाट
पाहात राहिला होता. एके दिवशी ती आ-
पल्या बागांत फिरत असतां त्या गृहस्थास म्हणाली,
"जेव्हां माणसाचे मन रिकामे असते, तेव्हां तो कशा-
चा विचार करित असता बरे?" तो म्हणाला, "स्त्रियां-
च्या वचनाचा." हे ऐकून तिला फार राग आला;
आणि ती त्यास बोलली, "अहो एडवर्ड साहेब, मी
तुमचे खंडन करित नाही. परंतु, इतके खरे

माणें आपल्या बापास निरोप पाठवून आपल्या
रंगमहालामध्ये स्वस्थ मौजा करीत बसला हो-
ता. इतक्यांत त्याचा बाप आंठिगोनस हा एका-
एकी तऱ्हे आला. तेव्हां दिमित्रिमस घोडासा चपापून
घाबण्या घाबण्या म्हणाला, "बाबा बाबा माझा ताप
आतां इतक्यांत निघाला बरे." आंठिगोनस बोलला,
"हो, खरे रे खरे, आतां या दरवाज्यांत मला भेटला
तो तोंच वाटते."

६. एक ग्रीक विद्वान् म्हणतो, "कायदा हें एक
जाळें आहे. जो मोळवट असतो, तो त्यांत सांपडतो;
परंतु जो मद्राईत असतो तो त्यांतून तेव्हांच निघून
जातो."

७. एक मनुष्य कसबिणीच्या घरांतून निघतांना
पाहिल्यावरून, झेटीने त्याचा फार निषेध केला. तो
मनुष्य म्हणाला, "एवढ्याशा याकथित गोष्टीचा
तुम्ही इतका विटकारा का करिता." झेटी बोलला,
"संजय ही काही लहान गोष्ट नव्हे."

८. शिकल बौदशहा एशिया खंडांत आला ते-
व्हां, तो आपल्या जवळच्या सरदार, शिपाई, विद्वान्,
इत्यादि गुणी मनुष्यांस फार वास्तें वांटीत सुटला.

८३

A4

वसला असता, "मला अवधी चाळीस वर्षे आहेत" असे बोलली. तेथे दुसरा कोणी गृहस्थ होता त्याने सिसरोच्या कानांत सांगितले की, हिचे वय ४० हून पुष्कळ जास्त आहे यात संशय नाही. सिसरो त्यास म्हणाला, "अरे, मी तिचे म्हणणे कधीही असत्य मानणार नाही; कारण 'मी चाळीस वर्षांची आहे' असे तिचे भाषण मी दहाबारा वर्षांपूर्वी बहुत वेळ ऐकिले आहे."

११. मासिदोनचे संस्थान दुर्बल असता डायोजि-निसाच्या देखदेखत मोठ्या भरभराटीस आले. तो मराठ्यास दैकध्यावर त्यास एकाने असा प्रश्न केला की, "तुम्हास कोणत्या रीतीने पुरावे?" डायोजिनिस म्हणाला, "खाली तोंड करून पुरा; कारण की, काले करून ही सृष्टि अगदी उलटी होईल तेव्हा मी सहजच नोंद होईन."

१२. स्पेन देशची इलिझाबेथ राणी म्हणत असे की, "ज्या जवळ समयसूचकता आणि सज्जनपण, ही आहेत त्यांची ती सर्वदा शिफारसपत्रेच आहेत असे समजावे."

१३. कोणी मनुष्य काही दिवस चिंताऱ्याचे काम

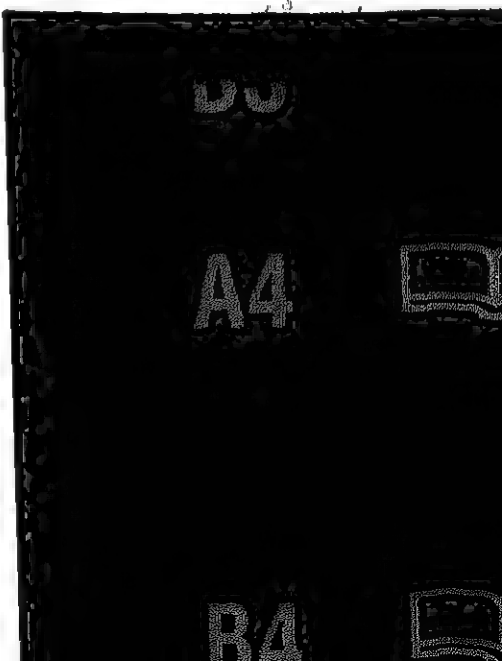
१५. आगस्तस बादशहाच्या कारकादीत हुबहुव
च्या सारखा एक मनुष्य रोमशहरांत आला. त्याला
दशहानें समोर आणून पुसलें, “अरे, तुझी आई पूर्वी
धी या शहरांत आली होती काय?” यावर त्या मनु-
ष्यानें खुबीदार असें उत्तर दिलें कीं, “महाराज, माझी
आई नव्हती आली; पण बाप आला होता खरा.”

ह्या जबाबाच्या अर्थासाठीं जरा खोल विचार केला
हिजे.

इब्राहीम आणि अबदल्ला.

अलनारस्किन नामक मोठा संशयी, जुलमी, आणि
बादशहा वयाच वर्षांमागे प्राश्या देशांत होऊन
आला. त्याने आपल्या परतीस राण्या आणि वीस
यजवर आपला प्राण घेण्याच्या कटाचा दीधारोप
करून ठार मारिलें. शेवटीं स्वयंशक्त्यकर्माचा त्यास
प्राप्ति होऊन त्यानें आपल्या हेलीम नामका विद्वान
जिवेदास बोलावून आणिलें, आणि सांगितलें कीं, “आ-
मच्या जिवितां जे झालें तें झालें; आतां आमचा वृद्धापकाल
आला; आमच्या पश्चात् हे राज्य हाकण्यास कोणी शह-
णा पुरुष गादीवर बसावा असें आमच्या मनांत आहे;

शिरसा
पुत्रांस
इत
आपल्या
कडून
मुलाचे
होतें.
त्यांच्या
लती प
लाडकी
विद्येत
नें गरी
असें प
तिजवर
म्हळलें
ही इत
तें ऐक
फार उ
बोलाव
चारिलें

शिरसा बंध आहे; महाराजाचे आज्ञेप्रमाणें मी राज-
पुत्रांस तयार करितों. ”

इतकें ठरल्यावर त्या बैद्यानें त्या दोन्ही राजपुत्रांस
आपल्या घरीं नेलें, आणि नीतिशास्त्राचा वगैरे त्यांज-
कडून फार चांगला अभ्यास कराविला. थोरल्या
मुलाचें नांव इब्राहीम, व धाकट्याचें अबदल्ला असें
होतें. ते एकमेकांवर पराकाष्ठेची प्रीति करीत असत.
त्यांच्या गुरूस म्हणजे हेलिमास, बलसोरा म्हणून एकु-
लती एक मुलगी होती. ती आपल्या बापाची मोठी
लाडकी असे, व त्यानें तिला त्या राजपुत्रांप्रमाणेंच
विद्येत निपुण केलें होतें. ती रूपानें अति सुंदर, स्वभावा-
नें गरीब, आणि वयानें आपल्या सारखीच तरुण आहे
असें पाहून नेहेमीच्या संघट्टनानें अबदल्ला याचें मन
तिजवर इतकें जडलें कीं, तिजपासून अंगळ दूर जाणें
म्हटलें म्हणजे त्याला केवळ मृत्युसमान वाटूं लागलें.
ही इतकी गुणवती आहे हें बादशहाच्या कानीं गेलें.
तें ऐकतांच तो उतावळा पुरुष तिला पाहण्याविषयीं
फार उत्सुक झाला, आणि लागलेंच त्यानें हेलिमास
बोलावणें पाठविलें. तो येतांच त्याला बादशहानें वि-
चारिलें कीं, “बैद्यराज, तुम्ही आजपावेतां सरकारची

वाईट वाटले. तो बादशहास म्हणाला, "महाराज, आपण उत्तम कुलोत्पन्न पुरुष आहा, त्याअर्थी आमच्या सारख्या हलक्या लोकांशी शरीरसंबंध करून आपण आपल्या वंशास हलकेपणाचा डाग लावू नये." ते त्या बादशहाने काहीच ऐकिले नाही, आणि ताबडतोब माणसे पाठवून तेव्हाच त्या मुलीला कचेरीत आपणापुढे आणिले.

तिला पाहताच आज आपणापुढे साक्षात् देवांगना आहे, असे बादशहास वाटले. तो तिशी गालच्या गालांत हसून काही विनोदाची माषणे करू लागला. "सगळे नौकर, राज्य, खजिना, आणि खुद्द मी, ही तुझ्या अभ्या वचनात राहू; पण तू माझी बायको हो." असा बादशहाने तिला नाताप्रकारे पुष्कळ आग्रह केला; तरी तिने तोंडावाटे एकही अक्षर काढिले नाही. परंतु त्याच्या बोलण्याचा तिला इतका संताप आला की, तिला घेरी येऊन ती धाडकर तथे पडली, आणि वेडावे झाली. तिला लागलीच उठवून त्या वैद्याने सांवर केल आणि कसेही करून हिचे मन वळवून मी हिचे व आपले लग्न लावून देतो, असे बादशहाजवळ कबूल करून त्याने तिला परत आपल्या घरी नेले.

त्यानें एके दिवशीं तिला पांच चार तास गुंगी येण्याचें
 असें कांहीं औषध पाजिलें; आणि ती बेशुद्ध पडल्यावर
 ती मृत्यु पावली अशी बातमी बादशहास कळविली;
 त्यास ती खरी वाटली आणि त्यानें असा हुकूम केला
 कीं, ती आम्हांशीं लग्न करण्याच्या विचारांत असतां
 मरण पावली, त्याअर्थी ती रूपवती आमचीच समजाव-
 याची; सबब तिचें प्रेत राजस्मशानांत, आमच्या इतर
 राण्यांच्या शेजारीं पुरलें पाहिजे. त्या स्मशानाच्या
 दरवाजावर सरकारी शिपायांचा खडा पाहरा असे.

त्या हुकुमाप्रमाणें तिला प्रेताच्या रूपानें त्या स्मशा-
 नांत नेलें. कांहीं काल गेल्यावर गुंगी जाऊन ती
 सावध झाली. परंतु त्या ठिकाणचें काम हेलिमाकडेस-
 च होतें, म्हणून ती गोष्ट बाहेर फुटली नाहीं. तरी
 तिला बाहेर काढून देऊन तिची व तिच्या प्रियकरा
 अबदल्लाची गांठ कशी घालून द्यावी, ह्या विचारांत
 विचा पिता गढून गेला होता.

जिविर आपली परमप्रीति बसली होती, व जी आ-
 पणावर मनापासून फिदा होती त्या गुणवतीची आप-
 ल्या बापाच्या दुष्टवासनेमुळें दुर्दशा झाली हें दुःख

मनांत आणून अवदळा अगदीं सुकत चालला, आणि त्यास क्षयाची भावना झाली असें त्यास दिसूं लागलें. तेव्हां, बलसारेप्रमाणें त्यालाही त्या वैद्यानें गुंगीचें औषध पाजिलें; आणि तो मेला असें बादशहास कळवून त्याला प्रेताच्या रूपानें स्मशानांत नेलें. तेथें कांहीं वेळानंतर तो आपल्या प्रियेप्रमाणें सावध झाला. नंतर त्याची प्राणसखी जेव्हां त्याच्या नजरेस पडली तेव्हां त्याच्या आनंद त्रैलोक्यांत मावेना। त्या दोघांनीं एकमेकांस प्रेमालिंगन देऊन कुशल गोष्टी केल्या, व आपली हकीकत एकमेकांस ऐकविली. तेव्हां त्यानें आपल्या गुरूचे व तिनें आपल्या बापाचे म्हणजे हेलिमाचे फारफार आभार मानिले.

प्रेमेप्रमाणें आपल्या कन्येची व राजपुत्राची गांठ घालून देऊन त्याच्या मनांत परस्परांच्या अलभ्यतेविषयी जी मोठी काळजी उत्पन्न झाली होती, ती हेलिमानें दूर केली. तथापि त्या उभयतांस नवीन प्राप्त जें स्मशानवासदुःख त्याच्या परिहाराचा विचार अद्यापि तसाच राहिला होता, त्याचीही त्यानें तोड काढिली ती अशी—राजकुलांतलीं जीं माणसें मृत्यु पावतात त्यांचे आत्मे स्मशानांतून पौर्णिमेच्या रात्री पूर्वेच्या दरवाज्यानें बाहेर पडून स्वर्गास जातात; अशी त्या काळच्या लोकांची समजूत होती. तीच तिथि दैवयोगानें त्या संधीस प्राप्त झाली, तेव्हां त्या वैद्यानें आपल्या कन्येस व राजपुत्रास असमानो रंगाच्या उंची कापडाचे बहुमोल पोषाख घातले. त्याजवर उत्तम प्रकारचें सुवासिक तेल शिंपविलें. कन्येच्या बुचड्यावर फार सुवासिक फुलांचा

अगदी चकित होऊन गेले आणि हे राजपुरुषांचे
आम्हे स्वर्गास चालले आहेत असें समजून ते गुपचुप
राहिले. त्यांनीं तें वर्तमान दुसऱ्या दिवशीं वादशहास
सांगितलें. त्यानेंही त्याविषयी कांहीं संशय मनांत
न आणितां बरें म्हटलें.

तीं तेथून सुटतांच जलदीनें शहराबाहेर गेलीं.
तेथें हेलिमानें दोन उलूख घोंडे तयार करून ठेविले
होते, त्यांजवर स्वार होऊन, तीं उभयतां राजधानी-
पासून बरीच लांब गेलीं. तेथें रानामध्यें हेलिमानें
एका टेकडीवरच्या बंगल्यांत त्यांस ठेविलें. त्यांच्या
खाण्यापिण्याचीही सोय त्यानें तेथें चांगली करून
ठेविली, आणि त्यांनीं त्या बंगल्याभोंवतीं लहानसा
वाग वगैरे तयार करण्यांत आनंदानें बरीच वर्षे घाल-
विली. इतक्यांत अलनारस्किन मृत्यु पावला, आणि
इब्राहीम गादीवर बसला; त्याची हेलिमावर फार भक्ति
होती.

इब्राहीम एकदां शिकारीस बाहेर निघाला. त्याज-
बरोबर हेलिमही होता. अवदत्ता मरण पावल्याचें
दुःख आठवून इब्राहीम वारंवार कष्टी होतांना त्या वैद्या-

देऊन कुशल गोष्टी केल्यानंतर आपण केलेले
सर्व कृत्य हेलिमानें त्यास निवेदन केलें. त्याबद्दल त्या
तिघानींही त्याचे फार आभार मानिले. अबदल्ला आ-
पल्या प्रिय पत्नीसह इब्राहिमाबरोबर राजधानीस गेला.
इब्राहिमानें त्यास निमें राज्य दिलें. हेलिमास चांगले
इनाम मिळालें, आणि तीं सर्व माणसे सुखानंदानें
नांदूं लागलीं.

नूर जहान राणी.

विद्या, वपु, वस्त्र, वक्त्व, आणि वित्त, या पंच
वकासांपैकीं एकादा अंगी असल्यावांचून मनुष्यास
गौरव प्राप्त होत नाहीं. पूर्वी कनिष्ठ पतीचीं कांहीं
मत्तये केवळ आपल्या सौंदर्यावरून मोठ्या पदवीस च-
ढली. त्याचच्या रूपवती राणीची गणना केली
आहे. तिचें जन्म व चरित्र हीं फार चमत्कारिक
आहेत. म्हणून तीं संक्षेपानें येथें लिहितों.

नूर जहान राणीच्या आमाचे नांव काजा आघास
असे होते. तो पश्चिमवार्तेची केसात राहात असे. त्याचे
बाबूबाईल पूर्वी फार सुखी होते; परंतु कालें कळून
अनेक कारणांनीं त्यास अत्यंत दुःख प्राप्त झालें. तेव्हां के

पल्या स्रास एका म्हातीच्या राडक्या घाड्यावर बसवून
 व थोडीशी अन्नसामग्री बरोबर घेऊन हिंदुस्थानाची
 वाट धरिली. आपण पायीच चालू लागला. ती
 अर्ध्या वाटेस आली नाहीत तोंच त्यांची सगळी वाट-
 खर्ची सख्ख गेली. उपजीविकेचा एकही पदार्थ
 जवळ राहिला नाही, यास्तव उपास पडू लागले.
 त्याची नऊ महिन्यांची गरोदर स्त्री प्रसूत व्हावयास
 झालेली असता, त्या उभयतांस लागोपाठ तीन दिवस
 कडकडीत उपास पडला. अशा संकटामध्ये ती स्त्री
 एका मोठ्या अद्रक्ष्य रानातील ओसाड, भणभणीत व
 भयंकर अशा अफाट मैदानात प्रसूत होऊन, तिला
 कन्या झाली. ती तर काय केवळ नक्षत्रासारखी
 होती; परंतु त्या बिचाऱ्या अन्नहीन आईबापांस ती
 दुष्काळांत तेंरावा मदिना अशी वाटली. उभयतांच्या
 पोटांत जठराग्नीचा भडका पेटला होता, म्हणून पुढे
 थोडी बहुत मजल करून, कोठे तरी अन्नास मिळवें
 अशा हेतूने ती तेथून निघाली. तेव्हां मुलीस घेण्या-
 चा विचार पडला. आईने तिला स्वायें तर ती
 तीन दिवसांची उपाशी वाळत, तिच्याने रिकामे देखी-
 ल घोंड्यावर बसवेना. बापानें स्वायें तर चालण्या-

जासिरखी कठोर करून, व मापेचा हुदका गटकन
गिळून सर्व साक्षी व राजापासून रंकापर्यंत सर्वांचे
पालन करण्यास समर्थ जो परमेश्वर त्याजकडे त्या
लघुबालकास निरवून, साडाच्या पानांत गुंडाळून
रस्यावर ठेविले, आणि आपण पुढे चालतीं झालीं.

काहीं पावले पुढे गेलीं नाहींत तों दोघे स्वच्छ
राहिली. त्या आईच्या पोटांत मायेची उकळी फुटली.
तिने मोठ्याने हंबरडा फोडिला. आणि उभयतांच्या-
ही नेत्रांतून अश्रूधारा झाल्या. दोघांही त्याच्यानें
पुढे पाऊल टाकण्या, तेव्हा काजा आयास, बायकोचें
घाबे उभे करून, मुलीस आणण्यासाठी परत गेला.
तेथे एका मोठ्या फण्या केलेल्या काळ्या सर्पानें मुली
मातेंत आपल्या हाताची वेढाळें घातलें आहे असें
त्याच्या दृष्टीस पडले. ते पाहून तो फार भयभीत
झाला. परंतु, आपाची चाऊल कळण्यावरवीर, तो सर्व
मुलीस काहीएक इजा न देता, तयस उठून जाऊन
जवळच्या साडाच्या डोलीत शिरला. नंतर काजा
आयासानें त्या मुलीला हळूच उचलून नेऊन तिच्या
माथेपशी दिले. तिला पाहून त्या स्त्रीस मोठा सं-
ताप झाला. तिने तिचे ताब करवाळले, मुक्त घेतले,

अस. त्याची काही दिवसांनी काजि आपोसवर
 चांगली मजी बसली. आणि पुढे त्याला सर खजीन-
 दाराचे काम मिळाले. इतके होत आहे तो त्याची
 मुलगीही बघात येत झालेली होती. तिचे लावण्य
 अनुपम होते म्हणून तिला, 'म्हेर उलनिस्ता' म्हणजे
 स्त्रियांचा केवळ सूर्य असे नांव पडले. ती केवळ
 खुप सुरत होती इतकेच नाही, तर विद्या, कला,
 चपलता आणि चातुर्य हे गुण तिच्या ठायी पूर्णपणे
 बसत होते. तेणेकरून शहाजादा सलीम याचे म्हणजे
 अकबराच्या मागून जहांगीर या नांवाने जो बादशहा
 झाला त्याचे मन तिजवर बसले. आणि तिनेही त्याला
 काही दिवस नादी लाविले. तो अगदी मोहित झाला;
 आणि तिशी लक्ष करण्याविषयी त्याने आपल्या बापास
 विचारिले. त्याने ते म्हणणे नाकारिले. तेव्हा सलीमास
 चुप राहावे लागले. पुढे काही दिवसांनी म्हेर उलनि-
 स्तेचा शिर भक्कृत नाशक या नावाच्या एका सरदारा-
 शी विवाह झाला. हे पाहून सलीमास फार राग आला;
 परंतु बापापुढे काही चालेता म्हणून शिर भक्कृत-
 विषयी त्याने नातप्रकारच्या खोट्या कंड्या उठवून
 त्याला अगदी वासवून सोडिले. तेव्हा तो आपल्या

पंजीसद्वर्तमान बंगाल प्रांतांत निघून गेला. तेथच्या सुभेदाराने त्याला बरदान प्रांताचे काम सांगितले ते बजावीत. शीर अफकून स्वस्थ राहिला. इतक्यांत अकबर मरण पावला आणि सलीम गादीवर बसला.

आपण आतां स्वतंत्र आणि बादशहा झालों, तेव्हां म्हरे उलनिस्तेची प्राप्ति आपणास काहीं कठीण नाही, असे जहांगिरास वाटले; परंतु तिचा नवरा पराकाष्ठेचा बलाढ्य, शूर, चोखचालीचा आणि मोठा वजनदार होता, म्हणून तो बादशहा थोड्यासा विचारांत पडला. शीर अफकूनचे मूळचे नांव म्हटले म्हणजे आस्ताजिहो असे होते; परंतु एकेसमयी त्याने सिंहास एकट्याने ठार मारिले होते, त्यावरून त्याला शीर अफकून म्हणजे सिंहारी असे म्हणू लागले. त्या पराक्रमी पुरुषास पुष्कळ आग्रह करून बादशहाने दरबारी आणि त्याशी कपटाचा स्नेह पाडून आपले काम साधून घेण्याचा बत चालविला. तो बरोबर जमता. एके दिवशी बादशहा आपल्या उमरावांसह रमात शिकारीस गेला असतां तथे एक मोठा बाघ आढळला. त्याजवर चाल करण्याविषयी बादशहाने आपल्या लोकांस गोष्ट काढिली. तेव्हा तीन उमराव इयाबद होऊन पुढे सरसावले. तेव्हा या बळस आपल्या हातून हा पराक्रमी घडला. माही वर आपल्या पुष्कीतीस बहा लागणार असे मनांत आणून शीर अफकून पुढे आला आणि म्हणाला, जि प्राणी राखरीन आहेव त्यावर सशस्त्र होऊन इडा करणे हा काम नव्हे व मात शौर्यही नाही. ईश्वराने पायास

जसे अवयव वेश्मनासु दिले आहेत तसे मनुष्यांसही दिले आहेत. आणि मनुष्याचें शरीरबल कमी म्हणून त्याला बुद्धि दिली आहे." असे बोलून बाघावर एकदशानें जाण्याची त्यानें बादशहापशीं आज्ञा मागितली. ते बादशहाला मनापासून आवडलें; परंतु त्यानें प्रथमतः बाघात्कारें रुकार दिला नाहीं, तरी त्याचा फारच आग्रह पाहून त्यास त्याच्या मजीं प्रमाणें बादशहानें हुकूम दिला, शीर अफकुनानें बाघावर चाल केली; त्या दोघांची बरीच वेळ झटपट झाली. शेवटीं शीर अफकुनानें बाघाचा प्राण घेतला. हें पाहून सर्वांस फार आश्चर्य वाटलें. जहांगिराच्या आज्ञेचा मंग झाला; आणि तो विलक्षण मोठ्ठ चोडीकडे पसरला.

नंतर त्याला रस्त्यांत गाठून हत्तीच्या पायाखाली तुडवून मारावें असें बादशहानें एका महातास गुप्तप्रमाणें सांगितलें. त्याप्रमाणें तो करावयास गेला. तो शीर अफकुनानें आपली तरवार उपसून तिनें हत्तीची सोड उतरली. तो विचारा विशाल प्राणी तत्काल मरण पावला. हें सर्व कल्प बादशहाच्या नजरेस पडलें. तेव्हां त्यास मोठा राग आला; आणि त्यास माखाया करितां एका सुमेदाराकडून चाळीस मारेकरी पाठविले. ते त्याच्या खोलींत गेले, तेव्हां तो निजला होता. त्यासमयीं त्यावेकीच एक असामी म्हणाला की, हा निजला आहे; तर याजवर आपण इत्याखंड चाळीस लोकांनीं कोस जावीं त्या बोलण्यानें शीर अफकून जागा झाला. आणि त्या चाळीस असामींस जेरीस

भाणून त्यावेकीं कितीएकास ठार मारलें, कितीएकास
अर्धमेळें केलें, आणि बाकीच्यास हुसकून लाविलें. अशी
त्यांची दुर्दशा केली.

या गोष्टीस जासून तो पुनः बरवान येथें जाऊन
राहिला. त्यास मारण्याविषयी बादशहानें बंगालच्या
सुभेदारास हुकूम पाठविला. तो बजावण्यासाठी, तो
सुभेदार, बाधाकारिं काहीं एक बाकडा रोख न दाखवि-
ता, शिपाये गावीं आला. त्याला शीर सामोरा गेला.
तेथें जावेंतच गोळीगोळी होऊन तीं शूर पुरुष प्राणास
मुकला. तरी मरतां मरतां त्यांनीं तो सुभेदार, त्याचे
दहापांच कामदार, व पंचपंचवीस शिपायी, यांस
मृत्युपंथास लाविले. या प्रमाणें शीर भफकुनाचा शेव-
ठ झाला.

नंतर हिरउलमिस्तेला लागलीच दिल्लीस नेली.
तेथें राजवाड्यास एका लहानशा कीठडींत तिला ठे-
विलें होतें. तिला प्रथमतः काहीं दिवसपर्यंत बादशहा
भेटला नाहीं. तरी दितक्या अवकाशांत तिनें कशी-
दा, चिबें, गोरे कादम, बरेंच नांव मिळविलें. तिचा
स्वतःचा पोपाख साधा असे. परंतु आपल्या नौकराच्या
न. इतर सरदार लोकांच्या बायकांच्या कपड्यांवर तीं
आपले हस्त कोशक्य दाखवीत असे.

ही तिची कीर्त बादशहाच्या कानीं गेली. तेव्हां
तो मुहाम तिला पाहण्याकरिता, तिला न कळवता
हलूच तिच्या खोलांत गेला. तेव्हां ती भादरा शुभ
मलमलाचा पोपाक करून तेंक्याशीं तेंकून बसली
होती. ती त्यास पाहण्याच सज्जनें खाली बसून

लवकर उभो राहिली. तिची मोहक मुद्रा पाहून बादशहा मुल्ला. आणि तिच्या जवळ जाऊन तिला हातांत घेऊन म्हणाला की, तू कांहीं चिंता करू नको, मी तुला आपली पट्टराणी करितो, आणि त्या प्रमाणे लवकरच घडून आले.

मग त्याने तिचे नांव नूर महाल, (जनान खान्यातील प्रकाश), असे ठेविले. पुनः लहर फिरली तेव्हां ते बदलून नूर जहान, (पृथ्वीचा प्रकाश) असे नांव दिले. बादशहाची तिजवर पूर्ण रूपा झाली. तिचे नांव नाण्यांत छापिले. तिच्या कुळाची पदवी चढविली. आणि तिच्या आसांत सरकारची मोठसोठी कामे सांगितली. राज्यांत बादशहा पेक्षा ही तिचे वजन जास्त झाले, आणि तो तिच्या अर्घ्या वचनांत वागू लागला.

प्रांदा, शरीरपीडच्या दुःखास मायाजाळाने जिकिले, आणि कामवासनेस विचारबुद्धीस मार्ग द्याविले, या दोन गोष्टी या चरित्रापेक्षा फार लहानांत ठेवण्यासारख्या आहेत.

बोधवचने.

खरे बोलवे. निर्व्यसनी असवे. नेमल्यानेळी काम करावे. प्रातः लवकर उठावे. दृढनिश्चय धरावा. प्राप्ती पाहून खर्च करावा. कबूल केल्याप्रमाणे वागावे. शरीरप्रकृतीस नपवे. गाबिष्ठ होऊ नये. कोणास दुखवू नये. गोड बोलवे. आपले जी काम करील त्याचे आभार मानण्यास लाजू नये.

आपलें घरदार, वस्त्रपात्र, हीं-निर्मळ राखावीं. आपल्या सामर्थ्यानुरूप सोई करून सदा आनंदवृत्ति असतां. सत्पुरुष ओळखून, मग त्याशीं स्नेह जोडावा. परस्त्रीशीं सहसा भाषण देखील करूं नये. कोणतेंही काम हातीं घेण्यापूर्वीच, हें आपणास होईल किंवा नाहीं, याचा पूर्ण विचार करावा; आणि मग तें करावयास लागावें. नाहींतर आपलें नुकसान होऊन, शिवाय उपहास हीं होतो. तितकाही विचार करून काम हातीं धरिलें असतां तें आंगावर येऊं लागलें, तर घाबरूं नये. धैर्य धरून त्याची एकादी तोड काढावी. वाईट कामांत पैसा खर्चू नये. गरिबी असली, तरी लोकांजवळ दैन्य भाकूं नये; कारण, त्यापासून काही फायदा नाहीं. संपत्ति असली, तरी तिचा गर्व वाढू नये, कां की, त्यापासून काही हित नाहीं. वाईट चालीच्या लोकांची संगति धरूं नको. श्रीमंताच्या मागे गुलामासारखा हिंडू नको; तथापि, त्यांशीं सभ्य रितीचा स्नेह ठेवणे अकथ्य आहे. आपल्या योग्यतेच्या मनुष्याशीं मैत्री जोडा, आणि त्याशीं सिष्कपदानि वाग. तुजपेक्षा कमी पदवीचे जे असतील, त्यांशी सौम्य रितीने वागत जा. दुसऱ्याच्या द्रव्यावर इच्छा ठेवू नको.

तूं नौकर असलास तर पजमानाच्या मजीममाणें राहून आपलीं कामें वेळच्या वेळीं बजावीत जा. त्यांशीं तोंड देखलें भाषण सहसा करूं नको. त्याने वाईट काम करण्याविषयीं तुला कांहीं विचारलें, तर तूं त्यास मान्य होऊं नको. बोलण्याचालण्यांत आपल्या धन्याची बरोबरी करूं नको. त्याशीं मर्यादेनें रहा;

आणि कारणापुरते थोडेच बोल. त्याचें नुकसान होऊं देऊं नको, उलटें त्याचें हित करीत जा. — तूं यजमान असलास तर आपले, मीकरलोकांस गाजू नको. त्यांशीं सोईने कारणापुरते थोडेकच बोल. त्यांचा मुशारा वेळच्यावेळीं देत जा. कुटुंबाच्या माणसांशीं गोड आणि पुष्कळ बोलत जा. आपलें आचरण चांगलें ठेवून त्यांस त्याप्रमाणें वागण्याचा वारंवार उपदेश कर. वायकोवर प्रीति कर. तूं स्वतः नेहमी कामधंदा नेकीनें करून, कावल्यावेळांत ग्रंथ वाचून ज्ञानेंसंपादन कर. म्हणजे त्याप्रमाणें तुझीं माणसें त्रासतील. मुलांच्या विद्याभ्यासाची हयगय काडीमात्र देखील करूं नको. रोज देवाची प्रार्थना कर आणि मी पापी आहे, मी तुझा सेवक आहे, तुजवाचून मला सांभाळिता दुसरा कोणी समर्थ नाही, म्हणून मजवर रुपा कर, आणि माझ्या पापांची क्षमा कर, अशी त्यांस अंतःकाणापासून वितेती कर. य त्यानें तुला इतकें सुख दिलें त्यावेळीं त्याचे आभार मान. परमेश्वर सर्व द्रष्टा आहे, आणि तो दुष्कर्माचें शासन करितो, हें पक्कें लक्षांत धरून लोकांत वाग. म्हणजे तुझा जन्म सुखाचा जाईल, पात संशय नाही.

आप्याः

न्यायं वागे त्यात, हाती पशु पक्षिही सहाकारी ॥
जाता अपय सोडी, पशुही त्रासुनी मनीभारी ॥ ९ ॥

उद्योग.

सूक्ष्म विचार करून पाहिलें असतां, उद्योग कर-
ण्याचा स्वभाव मनुष्यमात्रास आवश्यक असून, तो पर-
मेश्वरानें त्याचे ठायीं स्वाभाविक ठेविला आहे, असें
दिसतें. तीन किंवा चार महिन्यांचें लहान मूल
असतें, त्याला जरी स्वहित कळत नसतें, तरी तें,
आपल्याकडून होईल तितका यत्न करून उपडे वळतें,
पुढें सरतें, मागे वळतें, आणि पुढें पांच सहा महि-
न्यांनीं, पडत झडत, आदळत आपटत, उभें राहतें, व
चालायचास लागतें. आतां वास्तविक म्हणजे म्हणजे
इतक्या खटपटी वाचून त्याचें काहीं अडलेलें असतें
काय! अथवा इतके श्रम त्याजकडून कोणीं मुद्दाम
करवितें काय! नाही. तर, हें केवळ ईश्वराच्या देणगी-
चें फळ आहे, यांत काहीं संशय नाही.

आतां, उद्योग वृक्षाचें बीजारोपण परमेश्वरानें मनु-
ष्यामध्ये बाळपणीच केलें असतां, व त्याचा अंकुर
प्रयत्नाचा शोण्या जोराचा असतां, पुढें थोडक्याच
अवकाशास आळसकिडीच्या मध्ये प्रवेश करून व प्रबल
होऊन त्याला कोस खुलवितो. त्याचा विचार करणें
हें मनोरंजक असून बोधप्रद आहे. मनुष्याची नि-
ष्कामप्रीति, निष्कामभक्ति, आणि निष्काम लोभ, हीं
मात्र चिरकाल निर्बाध चालतात, असें एका मोठ्या
ज्ञात्याचें वचन आहे, तें काहीं अंशीं उद्योगास लागू
करतां येतें. तें असें पोरें, अगदीं अज्ञान दर्शत
म्हणजे यांस हिताहित कळत नसतें तेव्हां, जी चळव-

ळ करितात, ती निष्काम असते; म्हणून कांहीं कालपर्यंत अखंड चालते, परंतु ते जरासे वाढून त्याला बरे वाईद, आंबट तिखट, उद्योगाचे कष्ट, आणि स्वस्थ वसण्याचे सुख यांची गोडीवहुत रुचि समजू लागली, म्हणजे त्याच्या आचरणांत फरक पडतो. मूल दोन अडीच, अथवा प्रायः दीड पावणेदोन वर्षांचे असता जरा अशक्त असले तरी, पडण्याच्या दुखाचे ज्ञान नसल्यामुळे कितीही वेळां पडून आपटले तरी त्यापुनः चालण्याचा यत्न करण्यास अगदी विलंब लावीत नाही; पण ती संधी जाऊन, त्याला तीन साडेतीन वर्षे झाली म्हणजे ते उभे राहण्यास सहसा प्राय धरित नाही; मित्रे, आणि स्वस्थ वसणे हेच त्याला मोठे सुख वाटते; हे घरोघर सर्वत्रांस ठाऊक आहे. परंतु याचे कारण काय? तर, त्याचे उत्तर हेच की, बालक अगदी अज्ञानावस्थेत चालण्याविषयी जे श्रम करिते व जीं दुखे सोडिते, त्यांत त्याच्या हेतु आपणास चालतां यावे, हा मसतो; तर केवळ जगादीशाच्या प्रेरणेनेच ते ती चळवळ करित असते; म्हणजे तो श्रम निष्काम असतो; परंतु समजू लागल्यावर, आपणास चालतां यावे, अशा सकामबुद्धीचे त्याचे श्रम असतात, त्याला त्याचे दुःख माहीत झालेले असते, आणि स्वस्थ वसण्याच्या सुखाची गोडी लागलेली असते; म्हणून त्याचा तो व्यवसाय अखंड चालेनासा होतो. याप्रमाणे मनुष्याच्या बुद्धीत आळसाचा पाय शिरला असता, असे दिसते.

मनुष्य, स्थिरमनाने सूक्ष्म विचार करून पाहिल,

तर सर्व सुखाचें आदिकारण उद्योग आहे, असें त्याच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाही. फार दूर जावयास नको; आपल्या भोंवतीच नीट अवलोकन केलें तर बरस्त आहे. आपण आपणासच असा प्रश्न करावा कीं, आपलें घर दार, भांडें, कुंडें, वस्त्रप्रावरण, दागदागिने, वागवगीचे, इत्यादि अनेक सुखोपभोगाचे पदार्थ आपण रात्रंदिवस वापरितों, व त्यावांचून आपलें भगदीं चालत नाही. ते कोणाच्या तरी श्रमावांचून उत्पन्न झाले आहेत काय? नाहीत. तर, त्यांस, एकाचे किंवा अनेकांचे आणि साक्षात् किंवा, पर्यायेकरून श्रम लागले आहेत. असें अलबत मनांत येतें; तेव्हां उद्योगास सुखाचा वाप म्हणण्यास काहीं हरकत नाही, असें वाटतें.

आतां उद्योग सुखाचें बीज आहे, आणि सुख कितीही प्राप्त झालें तरी पुरेसें होत नाही, तर त्या प्रमाणेंच उद्योगही पुरेसा न होऊं देणें, अथवा पुरेसा न मातणें, हें मनुष्यास आवश्यक आहे. पोटच्या पुत्रासारख्या सुखाबद्दल वस्तुपासना ही कधीं-कधीं अतिशयित दुःख प्राप्त होतें, तरी जसा आपण त्याचा त्याग करीत नाही, त्याप्रमाणें, उद्योगांतही एकाचे वळीं दगा मीदीं झाला, तरी त्यास सोडूं नये, सदुद्योगाचें फळ चांगलें येतेंच येतें. त्यांत एकादाबाब चुकला, तर तो दोष उद्योगाचा नव्हे, तर तो कारतवेळीं आपण काहीं चुकलां, भुललां, अथवा भांबावला असला, तर त्यामुळे तसें झालें, असं पक्कें समजाव. आपल्या शक्ति शक्तक आणि चांगलें असं काहीं

तरी काम आपण सर्वदां करित असर्वि, कांहीही शिक्का-
में राहूं नये. सर्वदां जपून उद्योग करणे हे आपल्या
स्वाधीन, परंतु तो मोठे निर्विघ्नपणे सिद्धीस नेणे हे
ईश्वराधीन आहे. असा आपला भाव असावा. कांहीं
साले तरी उद्योगास ठळू नये. उद्योगास शेत पिकातें,
उद्योगानें द्रव्य मिलतें, उद्योगानें देश काबीज होतो,
उद्योगानें राजपद हातीं येतें; आणि उद्योगानेच भग-
वत् प्राप्ती होते. तस्मात् उद्योग हा एक अमोक्ष्य
परिस आहे. तो ज्याच्या अंतःकरणाशीं सर्वदां लागू-
न राहील त्यास सुखसुवर्णाची एक मोठी खाणच
सांपडली असे म्हटलें पाहिजे.

श्लोक.

आलस्यं जे कार्यविघातकारी,

असूं नये तो रिपु या शरीरी;

उद्योग सद्धु तया न टाकी,

त्या सेवितां प्राप्सि सौख्यं लोकीं ॥ १ ॥

वायन.

कर्ज.

मनुष्ये या संसारामध्ये अनेक दुःखे भोगितात;
त्यांत कांहीं निरुपायाचीं, म्हणजे जे दळणारीं अशीं
असतात, आणि कांहीं पाहिल्यापासून सावधगिरी ठे-
विल्ली असतां आपणावर न येण्या जोगीं अशीं असता-
त. जोग, आकस्मिक अपघातास शरीरास इजा होणे,
दरिद्र, मृत्यु, इत्यादिकांची दुःखे पाहिल्या प्रकारचीं
होत; परंतु अप्राप्त वस्तूची हानि, हेवा, द्वेष, कपट,

कर्ज, इत्यादिकांची दुःखे दुसऱ्या प्रकारची होत; आणि त्यांविषयी पूर्ण विचाराने सावधगिरी ठेविली तर त्यांची बाधा होऊ शकणार नाही. त्यांपैकी फक्त कर्जाविषयी आतां थोडासा विचार करूं.

प्राप्ती पेक्षा खर्च कमी करणे, हा कर्ज न होऊ देण्याचा एक उत्कृष्ट उपाय आहे. "आदायापेक्षा खर्च मोठा, त्याचा होईल सदा तोटा" ही म्हण लक्षांत वागवावी. जो माल लागत असेल तो रोखीने घ्यावा; उधार कदापि घेऊ नये, उधार खरेदीने फार नुकसान होते. आपल्याकडून जिनसाचा पैसा तात्काळ पोंचत नाही म्हणून, रोखीच्या गिन्याकडून जो नफा वाणी घेतो, त्या पेक्षा पुष्कळ अधिक सक्ता तो आपणा पासून घेतो; आणि तेव्हाच रोख पैसा मोजावयाचा नसल्यामुळे गरज असते त्याहून अधिक माल घेण्याची आपणास सहज इच्छा होते; आणि आपण तसे करण्यास अनुसरतो. तेव्हा अर्थात जो माल अधिक घेतो तो निरर्थक जातो. व त्याचे दाम शिरावर बसतात. अशी एकदां सवय पडली म्हणजे खाते कितीही फुगले तरी त्याची काही क्षीत वाटत नाही. आपल्या डोक्यावर देणे किती सांचलें आहे तें पाहण्यास मनुष्यास घास वाटतो. मग तो निर्वाहाशी गांठ ठेवतो; आणि खाऱ्याकडे पाहिनासा होतो. मध्ये माल काय आणिला आणि आपण त्याचे किती दाम कर्मी दिले याकडे तो लक्ष्य देत नाही, मग शेवटी तीनचोक तेरा करून खाते फुगवितात. नंतर उधाराचे पोंते आणि सव्वाहात

रितें" असें झालें म्हणजे विचारा अविचारी मनुष्य ऋण फेडितां फेडितां अगदीं डबघाईस येतो, आणि त्यानंतर जे त्याचे हाल होतात ते लिहितां पुरवत नाहीत, व लिहिण्याची गरजही नाही, कारण ते हमेशा लोकांच्या दृष्टीस पडतात.

रोख पैसा देऊन माल आणणें हा उत्तम पक्ष होय. कारण त्यामध्ये मालाच्या दामासाठीं मनुष्यास लागलीच पिशवी मोकळी करावी लागत असल्यामुळे तो होईल तितकी काटकसर करून, फक्त जेवढा माल अवश्य पाहिजे तेवढा मात्र घेतो. अधिक घेण्याविषयी त्याचा हात बहात नाही, आणि उधळेपणाच्या घरांत जात नाही, म्हणून सावकाराकडे त्याचे वजन बरें राहतें हा मोठा फायदा आहे. कर्जाच्या योगानें पुष्कळ धनवान् लोक धुळीस मिळाले आहेत, यास्तव कोणत्या मालाकडे किंवा कामाकडे पैसा घालण्यापूर्वी, "हो आपणांस पाहिजेच काय?" "यावांचून आपलें अडेल काय?" "याकडे पैसा न घातला तर ह्याच्या मोलाहून जास्त नुकसान होईल काय?" असे प्रश्न आपण आपणास करावे आणि त्यांच्या उत्तरांच्या विचाराभतीं जें नीट दिसेल त्याप्रमाणें वागावे.

आतां मोठमोठे व्यापार मनुष्यांनीं एकमेकांच कर्ज काढल्याशिवाय चालतात अथवा चालतील असें म्हणणें नाही. परंतु आपल्या नित्य खर्चाचीं बलुतीं म्हणजे न्हावी, परीठे, तांबठ, कापडवाला, धान्यवाला, हीं शिलक ठेवूं नयेत. त्यांचे दाम जेव्हांचे तेव्हांच चुकवून द्यावे नाही तरवर सांगितल्याप्रमाणें दशा होत.

एके दिवशी एक मनुष्य . आपल्या मित्राकडे गेला आणि त्यास त्याच्याच पैशाचा जमाखर्च ठेवण्याविषयी बोध करून लागला, तेव्हां तो म्हणाला, "अहो हिशेब ठेवण्याचें मला काहीं कारण नाही, कांकी, मी आपल्या आदायापेक्षां जास्त खर्च करित नाही अशी माझी खातरी आहे. मी कधीं काहीं उधार आणीत नाहीं; जें घेतों त्याचे लागलेच रोख दाम देतों. यास्तव माझी शिलंक काय आहे, हें माझी छोटी पिशवीच मला बिनचुक सांगते." बरोबर आहे. अशा पुरुषाच्या पिशवींत जो पैसा असेल तो खुद त्याचा खरा; कारण त्यांतून दुसऱ्या कोणास काहीं घ्यावयाचें नसतें; परंतु कर्जबाजारी माणसाजवळ रुपयांच्या ऐव्या भरलेल्या असल्या तरी तो आपलें कर्ज फेडी तोंपर्यंत त्याची शिलंक किती आहे हें बरोबर सांगता येणार नाही.

तात्पर्य इतकेंच सांगायलाचें कीं, कर्जापासून दुःख होतें, म्हणून तें जितकें टाळवेल तितकें टाळावें, हें बरें.

फळ खालीं कां पडतें?

मुलगी—बाबा, आज मी एका पुस्तका वाचीत होते; त्यांत असे लिहिले आहे कीं, झाडावरून एक फळ तुळतुळ खाली पडताना न्यूनसहिवानें पाहिले आणि तेवढ्यावरून त्यानें विचार करून सृष्टपदार्थांच्या धर्माचे सोडमोडे सोध लाविले. याचा मला मोठा चमत्कार पाडला. फळ खाली पडण्यांत काहीं अलौकिक अथवा अपूर्व गोष्ट आहे काय?

बाप—मुली, यांत काहीं अपूर्व नाही. परंतु तेवढ्यावरून त्या साहेबाचें मन विचारांत मग्न झालें, ही गोष्ट खरी आहे.

मु०—यांत त्याला विचार करण्यासारखें काय आढळलें असेल तें असो. मला तर काहीं दिसत नाही. बाबा, सांगा बरें मला, त्याचें चित्त कशाकडे लागलें तें ?

बा०—एक, सांगतो. तें फळ खाली जमिनीवरच कां पडलें, ह्याचा तो विचार करूं लागला.

मु०—भं! बाबा, हें मी त्याला देखील सांगितलें असतें. फळ देटापासून तुटलें आणि वर राहण्यास त्याला काहीं आधार नाहीता झाला, म्हणून तें खाली जमिनीवर पडलें यांत काहीं भीतें नवल नाही.

बा०—हो. तूं म्हणतेस तें खरें. पण त्या फळानें समोर खाली जमिनीवरच कां पावें, आणि आजूबाजूस किंवा वर दिक्कांम्या अवकाशांत कां जाऊं नये ?

मु०—हें काय ? तें मुळीं खालीं आल्याशिवाय राहातच नाही.

बा०—पण, कां राहात नाही तेवढें सांग म्हणजे झालें.

मु०—हें नाहीवा आपल्याला ठाऊक. पण त्याला वरचा आधार नाहीता झाला म्हणजे तें खालीं न येऊन काय करील ?

बा०—तें आपण होऊन खालीं येतें म्हणतेस; परंतु मुली फळ सजीव आहे काय ?

मु०—नाहीं.

बा०—बरें. निर्जिवदार्थास तर एका जाग्यावरून दुसऱ्या

जागीं आपोआप जातां येत नाही, हें तुला ठाऊक आहे. तर आतां सांग बरें, फळ खालीं येण्यास कारण काय असावें ते.

मु०—त्याला अदृश्यपणें कोणी खालीं ओढीत असेल. दुसरें काय ?

बा०—बरोबर. आतां ठीक बोललीस.

मु०—तर सांगा बाबा मला आतां त्या ओढणाराचें नांव ?

बा०—मुली. जरा दमधर सांगतो. पदार्थ हालण्यास खुद्द त्याच्या आंगची अथवा दुसऱ्या कोणाच्या आंगची शक्ति आवश्यक आहे ? फळ अचेतन व शक्तिहीन आहे त्यास स्वता सिद्धपणें एका जाग्यावरून दुसऱ्या जागीं जातां येत नाही आणि तें दैट्यापासून सुटल्याबरोबर जमिनीवर येतें, तेव्हां असे होण्यास त्यावर कोणत्या तरी बाह्यशक्तीचा प्रयोग घडला पाहिजे, असें मनांत आणून आणि नानाप्रकारचे अनुभव घेऊन न्यूनतसाहेबानें असें मतस्थापित केलें कीं, सृष्ट्यपदार्थ आपणावे-क्षा लहानपदार्थास त्याच्या प्रकृत्यांशाच्या व अंतराच्या मालानें आपणाकडे ओढीत असतात. त्याप्रमाणें फळ पृथ्वीपक्षा अतिशयित लहान आहे म्हणून त्यास तिने त्याचा आधार तुळत्या बरोबर आपणाकडे ओढीलें. यामुळे तें तिजवर येऊन पडेल. असे त्या विद्वानपुरुषानें तें ब्रिक्कट कीडे सोडविले व त्यावरून आणखी अनेक शोध लाविले. पदार्थाच्या या आंगच्या ओढण्याच्या शक्तिसा शक्तीप्रदितानी आकर्षण असताना दिले आहे.

मु०—हां, आतां समजल्यें. पण बाबा, आणखीं एक शंका उत्पन्न झाली आहे, तिचें आपण कृपाकरून निवारण कराल काय ?

बा.—होय मुली, बोल काय तुशी शंका आहे ती.

मु.—लहानपदार्थांस मोठेपदार्थ सर्वदा आपणांकडे ओढीत असतात, असें न्यूतनसाईबानें सिद्ध केलें. पण आपल्या थोरल्या पाट्याशीं आपला छोटा बरंबटा जवळच, पडलेला असतो त्यास पाटाकधी ओढून घेतानां मी पाहिला नाहीं, हें कसें ?

बा.—पाटा, त्या बरंबट्यास आपणाकडे ओढून घेत असतो, ही गोष्ट खोटी नव्हे, खरी आहे, परंतु त्या दोघांसही त्यापेक्षा लक्षावधिपट मोठी जी पृथ्वी ती आपलेकडे ओढीत असते, सणून पाट्याचें सामर्थ्य चालत नाहीं.

मु.—बाबा आतां मला पक्कें समजलें.

पृथ्वीच्या पृष्ठभागांत फेरफार.

सृष्टिक्रमाच्या गोष्टी काहीं फेरबदल न होता, एकसारख्या घडताना हमेषा दृष्टीस पडतात. तेथेंकरून ह्या भूगोलाच्या पृष्ठभागाची रचना जशी हल्लीं दिसते तशीच प्राचीन काळापासून आहे व पुढही चिरकाल तशीच राहील, असें मनांत येतें, परंतु ही केवळ भ्रांति आहे. जी गोष्ट दृष्टोत्पत्तीस येण्यासारखी वाढण्यास शक्यी वर्षे लागावपाची ती घडताना मी साक्षात् डोळ्यांनी पाहीन तेव्हां खरी मानीन, असें कोणी म्हणू लागेल तर तें कसें शोभेल ? शोभणार नाहीं.

तर अशा गोष्टींविषयी प्राचीन लेखांवरच संपूर्ण विश्वास ठेविला पाहिजे. शोध करून पाहू लागल्यास ज्याच्या स्थलरचनेमध्ये पांच चारशे वर्षांत फेरबदल झाला नाही असा देश या पृथ्वीवर सांपडणें कठीण पडेल. हे फेरफार होण्यास अनेक कारणें आहेत. त्यांत जलाशय अग्रगण्य होय. एकादा मोठा जल-प्रवाह जेव्हां उंच पहाडी पर्वतावरून मोठ्या वेगानें खालीं वहात येतो तेव्हां तो आपल्या आजूबाजूवरील माती, रेंती, धोंडे, खडकाचे तुकडे, इत्यादिक पदार्थ सखल प्रदेशांत आणितो. पुढें त्याला खालीं जसजसें सपाट व रुंद पात्र सांपडत जातें तसतसे त्यातील जड पदार्थ तळीं वसत जातात आणि तेणें करूनच नद्या, सरोवरे इत्यादिकांचीं पात्रे दिवसें दिवस उथळ होत जातात. तो प्रवाह समुद्रास मिळतो, तेव्हां त्या-मध्ये अवशेष राहिलेला जो माती वगैरेचा गाळ असतो, तो त्याच्या मुखाच्या बाजूस जाऊन वसतो. त्याजवर भरतीच्या वेळीं समुद्राच्या लाटांनीं रेंती येऊन पडते, पुनः तिजवर गाळाचा थर जमतो. असें होतां होतां कालांतरें करून त्याचीं उत्कृष्ट पिकांज जमीन बनते. मग तेथें मनुष्याची वस्ती होऊं लागते आणि काहीं वर्षांनीं कदाचित् शहर ही वसतें. याची उदाहरणें पुष्कळ देतां येतील. खालच्या ईजिप्ताचा बहुतेक भाग तैल नदीतून गाळ येऊन सदरीं लिहिल्याप्रमाणेंच बनला आहे—होत नदीच्या मुखाजवळचें सुंदर वन त्याच्या अठराशे वर्षांत सुमारे चार साडेचार कोस बा-दले आहे. याचें प्रमाण इतकेंच कीं, तेथील काहीं

गांव जे पूर्वी अगदीं समुद्रतीरीं होते ते आतां त्यापासून बरेच कोस दूर आढळतात. यावरून त्या गांवांचे स्थलांतर झाले असें म्हणावें काय ? तर तसें अगदीं देखील म्हणतां येत नाही. नद्यांचा गाळ त्यांच्या मुखाशीं बसवसून तेथील जमीन समुद्राकडे वाढत गेली आणि तो मार्ग इटला हें खचित आहे. आशिया शहर पूर्वी अगदीं समुद्रकिनाऱ्यावर होतें तें आतां त्यापासून बरेच अंतरावर आहे, असें होण्याचे कारण पो नदी, दुसरे काहीं नाही. या प्रमाणें हमेशा नवीन भूमि होऊन पृथ्वीच्या पृष्ठभागाच्या रचनेत फेरबदल होत असतो.

नवीन बेटें होणें हा एक पृथ्वीच्या पृष्ठभागांत फेरफार होण्याचा प्रकार आहे. ज्वालामुखांनीं झालेलीं अशीं बेटें फार थोडीं आहेत; परंतु प्रवाल कीटकानीं केलेलीं फार आहेत. हे कीटक समुद्रामध्ये उष्ण काटबंधांत फार असतात आणि ध्रुवाकडे उत्तरोत्तर कमी होत जातात. ते हिंदी महासागरांत, आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावर व आरबी समुद्रांत पुष्कळ आहेत. हे प्राकश्चित् किडे मनुष्यांस देखील दुष्कर असें जे बेट बांधण्याचे काम ते कसें करितात ते, कितीएक जलपर्यटनकर्त्यांनीं समक्ष पाहून आश्चर्याची लेख करून ठेविले आहेत. त्यांतील एकाचें तात्पर्य येणें प्रमाणें—

“भूमीचे पाणी चढू लागल्यापासून तिची पूर्णता होईतोपर्यंत हे किडे काम करतांना पाहणें हें मोठ्या मौजेचें आहे. पाणी चढू लागण्यापूर्वी तो खडक अगदीं

शुष्क व फार टणक असा दिसतो, व त्यांत कोणी जीव असतील असे मनांत देखील येत नाही; परंतु लाटा त्याजवर हळूहळू जाऊं लागल्या म्हणजे, ते कीटक आपापल्या भोंकातून भराभर बाहेर पडतात आणि आपल्या कामास लागतात. ते बारीक, मोठे, लांब, आंखूड, वाटोळे, असे अनेकप्रकारचे असतात. त्यांनीं आपले कामाची सुरवात केली म्हणजे त्या खडकाचा पृष्ठभाग, जणु काय जिवंत होऊन वळवळतो आहे असे दिसते. लुचू बेटा जवळचे प्रवाल कीटक चारपासून सहापर्यंत इंच लांबीचे असतात. ते नेहेमी आपणांभोंवतींच भ्रमण करीत असतात, ते बहुधा भक्ष्यार्थ असले असे वाटते. दुसरे काळ्यारंगाचे चार पांच इंच लांब व दोन तीन इंच रुंद, असे आढळतात. ते इतके मंद असतात की, ज्यास माहिती नाही तो ते दगड म्हणून कदाचित उचलून घेईल. जेथपर्यंत समुद्राचे पाणी पोहोचण्याची सीमा असते तिथका उंच तो खडक निमुळता होत होत वाढत जातो आणि मग तितकाच थंड होतो. नंतर त्याच्या बाजू वाढत जाऊन तितक्या उंच होतात, तेथेकरून त्याचा पृष्ठभाग सारखा होऊन जातो. !!

याप्रमाणें दगडी बेट तयार झाल्यावर समुद्राच्या लाटांनीं त्याजवर गाळ जमतो, दगड येऊन पडतात, पुनः त्यावर मातीचा थर वसतो, अशी तेथें पिकाऊ पत्ती तयार होते. तिजवर पक्ष्यांच्या तोंडांतून किंवा समुद्राच्या प्राण्यांतून बीं पडतें, ते तेथें उगवतें मग त्यात पशुपक्षी राहू लागतात आणि सरशेवटी 'आय-

त्या विळावर नागोबा,' याप्रमाणें मनुष्याची स्वारी तेथें जाऊन तेथला राजा होऊन बसते.

याप्रमाणें नवी भूमि उत्पन्न होत आहे, समुद्रांमागें हटत आहे, व कोठें कोठें पुढें येत आहे आणि याः शिवाय धरणीकंप व ज्वाला मुखी यांहीं अनेक फेर-फार होत असतात. इतकेंच कीं, त्या सर्वांचें वर्णन करूं लागल्यास एक निराळा मोठा ग्रंथच होईल. तस्मात् पृथ्वीच्या पृष्ठभागांत कांहीं फेर बदल होत नाहीं असें जें आपलें मनांत येतें तें आत्मीमूलक आहे असें समजावें.

हिंदुस्थान.

हें या देशाचें नांव आहे. सर्व भुगोलविद्येच्या अभ्यासांमध्ये आपणास ह्या देशाच्या वर्णनाकडे विशेष लक्ष दिलें पाहिजे. म्हणून त्याची माहिती थोड-क्यांत संक्षेपानें लिहितों.

नांव.—पारशी भाषेत हिंदु म्हणजे काळा; आणि इराणातील लोकांपेक्षा या देशाचे लोक काळे आहेत. यावरून त्यांनीं आम्हांला हिंदु हें नांव दिलें असावें; आणि त्यापासून हिंदुस्थान हा शब्द झाला असावा असें बहुमत आहे.

सीमा.—उत्तरेस हिमालय पर्वत, पूर्वेस ब्रम्हपुत्रा-नदी, व आरकास देशातील डोंगर, आग्नेयीस व कांहीं पूर्वेस बंगालचा उपसागर, दक्षिणेस हिंदीमहासा-गर आणि पश्चिमेस सिंधुनद.

विस्तार.—दक्षिणेस कन्याकुमारी केपापासून तों उ-

त्तरेस हिमालयाचे शिखरापर्यंत लांबी सुमारे १८८० इंग्लिश मैल; पूर्व पश्चिम रुंदी सुमारे १६२० इंग्लिश मैल आणि त्यांचे एकंदर क्षेत्रफळ सुमारे १२,८०,००० इंग्लिश चौरस मैल आहे.

लोकसंख्या—हिंदुस्थानांत सुमारे तेराकोटि मनुष्ये आहेत. यावरून दर चौरस मैलास थोड्याशा कसरीने सुमारे शंभर मनुष्ये पडतात.

मोठमोठी शहरे—कलकत्ता, काशी, प्रयाग, आग्रा, दिल्ली, लखनौ, मिरत, इंदूर, ग्वाल्हेर, बडोदे, अमदावाद, हैद्राबाद, पुणे, मुंबई, मद्रास इत्यादी अनेक शहरे या देशामध्ये आहेत.

पर्वत—हिमालय, सदाशिव, विष्णुशिव, अरवली, चितूर दारावती, राजमहोल, आणि सातपुडा, हे मोठमोठे पर्वत आहेत. हिमालयाइतका उंच दुसरा कोणताही पर्वत या पृथ्वीत नाही. त्याचे सर्वांत उंच शिखर चिमझागिरी, ते सुमारे २६,००० फूट उंच आहे.

नद्या—गंगा, हिला यमुना, गोमती इत्यादि तेरा मोठ्या नद्या मिळतात. सिंधु, ब्रम्हपुत्रा, नर्मदा, तापी, महानदी, महीनदी, साबरनदी, गोदावरी, कृष्णा, घटप्रभा, मलप्रभा, तुंगभद्रा, भीमा, कावेरी, प्रवरा इत्यादि.

सरोवरे—चिलका हे ३५ मैल लांब व ८ मैल रुंद आहे; यात अनेक वेढे आहेत. या शिवाय कोलेर, पलिकात, डोनावर, ताल, मानस, दल, मानसबल, उल्लूर इत्यादि अनेक सरोवरे हिंदुस्थानांत आहेत.

हवा—या देशाचा बहुतेक भाग उष्णकटिबंधाखाली आहे. तेव्हा याची हवा उष्ण असली पाहिजे. हे सह-

इत्यादिः

उत्पन्न—गहू, सातू, बरग, तांदूळ, नाचणी, हरभरा, तूर, ज्वारी, बाजरी, मका, राई, जूंस, कापूस, तीळ, नीळ, वेलदोडे, आलें, मिर्री, हळद, ज्येष्ठमध, तमाखू, ताग, वाख, खसखस, आंबा, फणस, नारळ, सुपारी, द्राक्षें, अननस, अंजीर, नारिंग इत्यादि. पांशिबाय वेळू, बामूळ, शिसवा, साग, चिच इत्यादि अनेक वृक्ष इमारती बांधण्यास लायक असे असतात.

जनावरें—इत्ती, वाघ, चिता, तरस, सिंह, गेंडा, गवा, आस्वल, रामडुकर, लाडगां, खोंकड, कोरडा, ससा, वामर, हरण इत्यादि वनपशु आहेत, आणि घोडा, गाढव, इत्ती, उंट, डुकर, माय, बैल, म्हैस, रेडा, दोळी, बकरें, कुतरे, मांजर इ० ग्राम्यपशु आहेत. पाखिरीज राघू, चिमणी वगैरे रानांत असणारीं अनेक जातीचीं पाखरें आहेत व कांसव, मगर, मास्य, खेंकडें वगैरे पाण्यांतलें जीव आहेत.

लोक व जाति—या देशांत हल्लीं अनेक जातींचे लोक राहतात. त्यांची जात; भाषा, आणि संख्या पांच संक्षिप्त टिप्पण देणेंप्रमाणें:—

जात.	भाषा.	लोकसंख्या.
बंगाली.	बंगाली.	२,५०,००,०००
मराठे.	मराठी.	१,२०,००,०००
गुजराथी.	गुजराथी.	६०,००,०००
तैलंग.	तैलंगी.	८०,००,०००
द्रविड (तामल).	तामल.	७०,००,०००
कानडे.	कानडी.	५०,००,०००
हिंदी.	हिंदी.	२,००,००,०००

याशिवाय मुसलमान, सूर्यानी, पंधुदी, ख्रिस्ती, आरब, आरमिनी, पारसी, इराणी, अफगाणी, तातार, तुर्क, हवशी, पोर्तुगीज, इंग्लिश, खज, मोर, डेन्स आणि चिमी या जातींचे कितीएक लोक येऊन हिंदुस्थानात राहिले आहेत.

राजपूतव्यवस्था अगदी प्राचीनकाळी या देशात हिंदू राजे लहान लहान प्रांतांवर राज्य करित असत. त्यांतून त्यांत जिकून या देशाचा बहुतेक भाग मुसलमानांनी काबीज केला. त्यांची राजधानी दिल्ली होती. त्यांच्या अमलात एका मराठ्याने या महाराष्ट्र देशात गादी स्थापून आपले नांव गाजविले. ते त्याच्या वंशजांनी व प्रधानांनी काही वर्षे चालविले. पुढे हा देश इंग्लिशांच्या हाती गेला. त्यांचे राज्य हल्लीं फार आनंदाने चालले आहे. हिंदुस्थानाचा मुख्य अधिकारी गव्हर्नर जनरल, तो कलकत्त्यास असतो. मुंबई, मद्रास येथील गव्हर्नरांस त्यांच्या आज्ञेत वागावे लागते. गव्हर्नर जनरल साहेबीस १५ असाफींच एका कोन्सिल आहे. त्याप्रमाणेच मुंबई व मद्रास

काहीं एकादी चमत्कारिक गोष्ट घडल्याची वार्ता
 कार्नी आल्यास, तिची इकीकत ऐकण्याची इच्छा
 मनुष्याच्या मनांत स्वभावतःच उत्पन्न होते; आणि ति-
 जमध्यें ज्याचें विशेष वर्णन असतें, त्यांचीं चरित्रां ही
 त्यास ऐकावींशीं वाटतात. आतां इंग्लिश लोक
 आपण हरहमेश आपणांभोंवती पाहतों; त्यांचा राज्या-
 धिकार आमच्या आंगवळणीं पडून गेला आहे. त्यांचे
 पोषाख व रीतिभाती, नेहमींच्या सहवासानें आपणांस
 अगदीं साधारण झाल्या आहेत. याच कारणामुळें
 त्यांचा व त्यांच्या अचाट कृत्यांचा आपणांस चमत्का-
 र वाटत नाही; परंतु वास्तविक म्हटलें म्हणजे, इत-
 क्या दूरच्या वेदांतून या देशांत व्यापाराच्या मिषानें
 येऊन त्यांनीं येथें एवढें विस्तीर्ण राज्य स्थापित केलें,
 ही गोष्ट चमत्कारिक व विचार करण्यासारखी आहे.
 आणि तिजमध्यें लार्ड क्लैव साहेबाच्या हातून पुष्कळ मो-
 टमोठ्या गोष्टी घडल्या आहेत, तेव्हां तोही पुरुष
 कोणत्या प्रकारचा होता हें समजणें अवश्य आहे,
 म्हणून त्याचें चरित्र थोडक्यांत लिहितों.

इंग्लंडांत श्रापशापरमधे रिचर्ड क्लैव या नांवाचा एक गृहस्थ राहत असे, तो वकिलीचे काम करून थोडा बहुत व्यापारही पाहत असे. त्यानें मांचेस्तर येथील गासकिल नांवाच्या एका स्त्रीशी लग्न केलें. पुढें तो मोठा कुटुंबवत्सल झाला. त्याति त्याचा वडील मुलगा रावत क्लैव म्हणजे जाला पुढें लार्द क्लैव असें नांव प्राप्त झालें तो, इ० स० १७२५ च्या सप्तंबर महिन्याच्या २९ व्या तारखेस जन्मला. तो लहानपणीं फार द्राड व भांडखोर होता. त्याला अल्प कारणावरूनही फार राग येत असे. त्यानें उंच उंच झाडांवर चढावें; आपल्या एवढाव्या पोराची झुंड बरोबर घेऊन द्राडपणा करीत सगळ्या गांवभर फिरावें; दुकानांचीं तावदानें, दगड मारून फोडण्याचें भय दाखवून, दुकानदारांपासून पैसा पैसा किंवा अधेला अधेला खाजसाठीं उपद्रवां; बापांनें ज्या शाळेंत घालावें, तिजमधील पोरांशीं मारहाण करून शिक्षकाला शिष्या व्याख्या, आणि शाळेंतून निघावें, असे त्याचे लहानपणचे गुण होते. बापासून आपणांस सुख प्राप्त होण्याची आशा नाहीं, असे त्याच्या घरचीं सगळीं माणसें म्हणत असत; परंतु तो मोठा पराक्रमी निघेल असें त्याच्या एका शिक्षकाति भविष्य केलें होते. तेच शेवटीं खरें झालें.

अशा प्रकारे तो अंमळसा बराच वर्षाति आला, तेव्हां त्याच्या घरच्या माणसांनीं असा विचार मनांत आणिला कीं, हा पोर असा भटक्या मारीत फिरतो त्यापेक्षा एकादा हुलका सुलका कामधंद्या करील तर बरें.

सैवसाहेब आला त्यावेळीं या देशामध्ये इंग्लिशाचें
 राज्य नव्हतें. ते येथें फक्त व्यापार करीत असत.
 त्यांस एतद्देशीय लोकांच्या तंत्रानें वागावें लागे. मोंगल
 नबाब, निजाम हे आपापल्या राज्यांत स्वतंत्रतेची
 उच्चस्थिति पावून सिंहासारखे गुरगुरत असत. त्यांच्या
 मुलखांत त्यांच्या हुकुमावांचून पान देखील हालत
 नसे. इंग्लिश लोकांस तेव्हां कोणी पुसत देखील
 नव्हतें; परंतु कालचक्र फिरून सर्वच स्थिति बद-
 लली आहे. या देशांतील तेव्हांचे इंग्लिश, आणि
 आतांचे इंग्लिश यांजमध्यें जमीन अस्मानाचें अंतर
 आहे. पाहा, तेव्हां ते व्यापारी होते, आतां. राज्या-
 धिकारी झाले; तेव्हां त्यांच्या ताब्यांत मालाच्या
 वखारी मात्र असत, आतां दारुगोळ्यानें भरलेले
 पुष्कळ मंजबूद किल्ले आहेत; तेव्हां ते कीर्द खतावण्या
 लिहीत, आतां ते निवाडे व मुकदमे लिहितात; तेव्हांच्या
 इंग्लिश कारकुनांस जो पगार मिळे तो त्यांच्या निर्वा-
 हास देखील पुरत नसे, पण ते आतां बहुधा कोडो-

पति झाले आहेत. सारांश, तेव्हां ते सावकार होते आणि आतां सरकार होऊन बसले आहेत, असो.

क्षैवसादेय हिंदुस्थानांत आल्यावर त्याची अगदीदशा उडाली. त्यानें ज्या मोठ्या लोकांस आपल्या शिफारसीची पत्रे बरोबर आणिली होती ते तो पोहोचण्यापूर्वीच विलापतेस निघून गेले होते. जवळ पैसा नव्हता म्हणून त्याला कर्ज काढावें लागलें. सर्वदा लिहिण्याचें कामाचा त्याला फार कंटाळा होता; तेंच त्यास फार पडूं लागलें; त्याची कोणाची ओळख नव्हती; इवा मानेना व प्रकृति बिघडली, तेव्हां त्याचें सगळें ध्यान घराकडे लागलें. अशा अवस्थेंत असतां त्यानें आपल्या घरीं एक पत्र लिहिलें त्यांत त्याचे शब्द असे आहेत कीं, "घर सोडल्यापामून आजपावेतो माझा एकही दिवस सुखाचा गेला नाही. काम झाल्यावर कावल्या वेळीं मला जेव्हां इंग्लंडची आठवण होते तेव्हां फार वाईट वाटतें . . . . जगदीशरूपेनें माझें प्रिय इंग्लंड आणि त्यांत विशेषकरून मांचेस्तर, जर माझ्या पुनः दृष्टीस पडेल तर माझे सर्व समोरथ एकदम सिद्धीस गेलें असें मला वाटेल." या दुखांत त्याला एक सुख होतें तें असें कीं, मरासच्या गव्हर्नर जवळ पुष्कळ पुस्तके होती त्यांतून जे पाहिजे तें त्याला वाचायास मिळत असे.

वरें, इतकें झाले तरी त्यानें आपला दांडगा व हड्डी खमाज सोडिला नव्हता. आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांशीं तो वाचावाच करी, त्यास तो उलटून बोलें व त्याचें ऐकत नसे. अशा गुणाची त्याचे पुष्कळांशीं वाकडें

पडलें, आणि नौकरीवर पाणी पडण्याचाही प्रसंग आला. या कडकटीत तो इतका त्रासला होता की, आत्महत्या करून घेण्यासाठी त्याने दोनवेळ पिटुलें मरून आपणाकडे उडवून घेतली, तरी ती दोन्ही चुकून त्याचा बचाव झाला. तेव्हा तोच म्हणाला की, दारू वगैरे बरोबर असतांही जर दोन वेळ मी बचावला गेलों, तर पावरून माझ्या हातून काहीं तरी मोठ्या गोष्टी व्हावयाच्या आहेत म्हणून असें होतें यांत संशय नाही.

याप्रमाणें बरेच दिवस गेल्यावर मद्रास येथें एक मोठी भयंकर सोड मडून आली ती अशी की, फ्रेंचांचा लाबरदोनस नामक सरदार मोठ्या कैजे. निशी एकाएकी त्या शहरावर हल्ला करायला आला, तेव्हा तेथच्या लोकांनी भिती मजबूत नसतांही पांच दिवसपर्यंत शत्रूची ठळक दिली. शेवटीं निरुपाय होऊन त्यांनी किल्ला शत्रूच्या स्वाधीन केला.

ता. २० सप्टें. लाबरदोनसानें आत शिरून सर्व वर्ष १७४६. सामान आपल्या ताब्यांत घेतलें

आणि सांपडलेल्या इंग्लिश लोकांस कैद केलें आणि तुम्हाकडून ठरविलेला पैसा नेमल्या वेळीं आल्यास मी तुम्हांस सोडून व मद्रासही परत देईन असें त्यानें त्यांस वाचन दिलें. त्यानें आपल्या बचतप्रमाणें सर्व केलें असतं, परंतु त्याचा याष्ट अधिकारी दुपली यानें मध्ये खो घातला. तो म्हणाला की, कोणत्याही प्रकारचा ठराव करण्यास लाबरदोनसाला अधिकार.

नाहीं यास्तव, त्यानें केलेली बोली आम्हांस कबूल नाहीं. आणि त्यानें धरलेले सगळे इंग्लिश लोक पांदिचरीस नेले, आणि तेथें त्यांची फार अप्रतिष्ठा केली. त्यांत मद्रासचा गव्हर्नर वगैरे बडे लोकही होते. पांदिचरीस पाठविण्याची जेव्हां धराधर झाली तेव्हां या चरित्राचें आदिपात्र, छोटा कारकून, पण मोठा हुशार असा जो कैव साहेब तो शत्रूच्या ताबडीतून निसटून जाऊन, मध्यरात्रीच्या सुमारास मुसलमानाच्या वेषाने किल्ल्यांतून बाहेर पडला, आणि सेंट दॅविद येथें जाऊन आपल्या लोकांस मिळाला.

आपले गुण प्रकट करण्यास व आपले आवडतें लष्करी काम पतकरण्यास कैव साहेबाला हा फार चांगला संधि सांपडला. त्यानें पलटणींत प्रथमतः एनसाइनचा हुदा धरिला. तेव्हां तो २१ वर्षांचा होता. पुढें लवकरच सेंट दॅविद किल्ल्यावर हल्ला आला, तेव्हां त्यानें युद्ध करण्यांत असें कांहीं आपले शौर्य व चातुर्य दाखविले कीं, मोठमोठे जुनाट सरदार देखील त्याचे फार आश्चर्य करून राहिले. फ्रेंचांनी लढाई चालली असता त्याची शिताबी मेजर लारेन्स म्हणून जी मोठा सेनापति होता त्याच्या नजरेस आली. तेव्हांपासून त्याची जिकडे तिकडे बरीच कीर्ति झाली.

याप्रमाणें लष्करांत काम करायास लागून फार दिवस झाले नाहीत ते फ्रेंच आणि इंग्लिश यांच्या युद्धापासून तद्दूरल्याची बातमी आली, आणि मद्रास इंग्लिशाना परत मिळाली. तरी जे इंग्लिश

व. फेंच हिंदुस्थानांत होते, त्यांच्या मधलें वीर नष्ट झालें नाहीं. त्या दोन्ही मंडळांच्या मनांत हिंदुस्थानचें राज्य मिळवायाचें होतें, म्हणून कांहींना कांहीं तरी कुसपट काढून एकमेकाशीं भांडत असत; परंतु उघडपणें लढत नसत. या अवकाशांत छैव साहेब कधीं कारकुनीचें काम करी, व प्रसंग पडे तेव्हां लढाईस जाई.

पुढें थोडक्याच दिवसांनीं अशा कांहीं गोष्टी घडून आल्या कीं, त्यांत छैव साहेबाच्या शीर्षाविषयी लोकांची बालंबाल खत्री झाली. त्या गोष्टी अशा कीं, इ. स. १७४८ त निजाम उलमुल्क सरण पावला, आणि त्याचें राज्य त्याचा मुलगा नासिरजंग हा चालवू लागला. त्याप्रमाणेंच कर्माटकचें राज्य अनवरुद्दीन करीत होता. या दोघांस दोन शत्रु उत्पन्न होऊन, त्यांच्या राज्यासाठीं भांडूं लागले. नासिरजंगाच्या शत्रूचें नांव मिरजाफातंग, हा निजाम उलमुल्काचा नातु होता. आणि अनवरुद्दीनाच्या शत्रूचें नांव चंदासाहेब; तो अर्काटच्या पूर्वीच्या नबाबाचा जावई होता. या दोघा बंडखोरांनीं ४,००० फौज जमवून आपणांस मदत देण्याविषयी फेंचांचा मुख्य गव्हर्नर दुपली पास विनंती केली. हिंदुस्थानांत कशा रीतीनें तरी कलागती उत्पन्न होऊन त्यांत आपला हात भरवा अशी त्यांची बहुत दिवसांपासून इच्छा होती ती पूर्ण होण्यास हा संधि उत्कृष्ट आहे असा विचार मनांत आणून त्यानें ती विनंती मोठ्या आनंदानें मान्य केली; आणि त्यांच्या साहाय्य दि आतिल

नामक आपल्या सरदाराबरोबर कवाईत शिकलेले २००, काळे, व ४०० गोरे इतके सैन्य पाठविले. ते बंडखोरांच्या सैन्यास मिळाल्यावर त्या सर्वांनी, करनाटकचा नबाब अनवरुद्दीन २,००० लोकांसह अंबूर येथे होता त्याजवर हल्ला केला. तेथे उभयपक्षाची लढानशी लढाई झाली तीत फ्रेंच सेनेचा जय होऊन नबाब मारला गेला व त्याचा मुलगा मईमद अह्मी हा त्रिचनापल्लीस जाऊन बसला. तो त्याच्या मागेमागे जाऊन फ्रेंच व त्यांनी वनविलेला नवा नबाब चंदासाहेब यांच्या एकत्र झालेल्या फौजेने त्या किल्ल्यास वेढा घातला.

योप्रमाणे चंदासाहेबास करनाटकची नबाबगिरी प्राप्त झाली. दुसऱ्या म्हणजे नासिरजंगाच्या पक्षाची ही तशीच वाट झाली. तो आपल्या शत्रूशी लढता लढता व तह करता करता अगदी जेरीस आला होता. त्यास त्याच्याच लोकांनी ठार मारिले व मिरजाफाजगास निजामाची गादी मिळाली. ह्या दोन गोष्टींनी दुपलीस फार संतोष झाला. नव्या निजामाने दुपली साहेबास रुण्यासदी व कन्याकुमारी केप यांजमधील प्रदेशाच्या गव्हर्नरचा अधिकार दिला. शिवाय त्याचा अमल चंदासाहेबावर चालावा, ७,००० फौज साहेबांचे ताब्यांत असावी व पादिचरी खेरीज दुसऱ्या कोणत्याही जागी कमीश्वरता मागे पाडू नये या गोष्टीस निजाम कबूल झाला. निजामाच्या खजिन्यातले सर्व द्रव्य दुपलीने घेतले. त्यात वीस लक्षा रुपये नसत होते. त्याखेरीज सोने व हिरे

हीं किती किंमतीचीं सांपडलीं हें, बरोबर समजलें नाहीं. निजाम दुपलीच्या मताशिवाय एक देखील काम करित नसे. सारांश नवाब आणि निजाम हे उभयतां नांवाचे राजे असून, सगळा कारभार फ्रेंचांकडे होता असें म्हटलें तरी चालेल.

फ्रेंच लोक मध्यहिंदुस्थानांत असें वैभव पावले तेव्हां त्यांच्याविषयीं एतद्देशीय लोकांत किती दाब बसला असेल व मुहंमद अल्लीस त्रिचनापल्लींतून मुक्त करण्यासाठीं इंग्लिशांनीं केलेले यत्न निष्फल झालेसें पाहून, त्यांच्या कमकुवतपणाविषयीं त्यांस काय वाटलें असेल हें सांगावयास नको. उघडच आहे. या देशांत फ्रेंच लोकांपेक्षा इंग्लिशांचा अंमल अधिक चालेल किंवा त्यांच्या मदतीनें मुहंमद अल्ली सुटेल असें तेव्हां कोणाच्या मनांत देखील येत नव्हतें. कारण त्या प्रसंगीं त्यांची अवस्था तशीच होती.

यावेळीं कैबसाहेब २५ वर्षांच्या वयाचा असून त्याला कप्तान ही पदवी मिळाली होती. बुद्धिमान्, शूर व समयसूचक अशा या तरुण पुरुषास त्या अणीबाणीच्या प्रसंगीं एक उत्कृष्ट युक्ति सुचली ती त्यानें लागलीच आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांस सांगितली. तो म्हणालाकीं, शत्रूशीं सामना करण्याजोग आपणाजवळ सैन्य नाहीं, त्याअर्थी मुहंमदअल्लीस सोडविण्यासाठीं त्रिचनापल्लीच्या वेढ्यावर चालून जाणें व्यर्थ आहे. परंतु नवाबाची राजधानी अर्कोठ शहर आहे, त्यांत फारशी फौज नाहीं, त्याजवर जाऊन हत्ता केला असतां त्रिचनापल्लीच्या वेढ्याचे लोक त्याच्या रक्षणा-

थं तिकाडे जाताल, आणि मग तेथून महंमद अलीची सहज सुचका होईल. ही "नाकधरून तोंड उघड-प्याची मसलत" सर्वांस भावडली, आणि त्या कामावर त्यांनी त्याचीच योजना केली.

दोनशे गोरे व तीनशे काळे लोक बरोबर घेऊन छैव साहेब अर्काटावर गेला. तेव्हा वारा, पाऊस, मेघगर्जना व विद्युत्ता त्याचा मोठा धडाका चालला असताही हा एवढेसे सैन्य घेऊन हल्ला करायचास आला. असे पाहूनच त्याच्या धैर्याचा व शौर्याचा लोकांनी अदमास केला, आणि फार भयाभीत होऊन ते रस्तोरस्ती पळू लागले, तेणकरून ते शहर अनापास त्याच्या स्वाधीन झाले. अपणांस हे अर्काट मिळाले तरी यास लीकरच वेढा पडणार आहे असे समजून छैव साहेबाने पुढची तजवीज चालविली. वेढा पडल्यावर अन्नसामग्री, दारूगोळा वगैरेची अडचण पडू नये म्हणून त्याने अगोदर सगळी बेगमी करून ठेविली आणि शहरातून धुडकावून लाविलेले जे लोक जवळच्या झाडीत दबा धरून राहिले होते त्यांवर संध्यात्री एकदम हल्ला करून त्याची कत्तल उडविली.

हे वर्तमान विचणापल्लीच्या वैद्य्यांत कळतांच चंदासाहेबाला फार वाईट वाटले. आणि त्याने अर्काट परत येण्यासाठी ४,००० लोक बरोबर देऊन आपला मुलगा राजासाहेब यास तांबडतोव रवाना केले. त्याला अर्काटातून हाकून दिलेले कांहीं लोक मिळाले. शिवाय २,००० लोक वेलीराकडून त्याच्या

पत्तरी पडली होती व शत्रूच्या मान्यावर तोफा लावण्याचीही विलकुल सोय नव्हती; हा स्थलाचा प्रकार झाला. आतां आंतील व्यवस्था पाहा—कप्तान क्लेवसाहेब मुख्य अधिकारी, त्याच्या हाताखाली लहान लहान पदव्यांचे चार अंमलदार होते; १०० गोरे आणि ३०० काळे असे एकंदर ४०० शिपाई होते आणि अन्नसामग्री सरत आली होती.

अशी स्थिति आंत असतां बाहेर एकसारखा ५० दिवस वेढा पडला होता; क्लेवसाहेब मोठ्या दक्षतेने व धैर्याने शत्रूपासून आपले संरक्षण करित होता व अन्न सरण्यामुळे शिपाई उपाशी मरूं लागले. अशा अणीबाणीच्या प्रसंगी भिन्न जातीचे, भिन्न रंगाचे, भिन्न धर्माचे आणि भिन्न भाषा बोलणारे एतद्देशीय लोक क्लेवसाहेबाच्या आज्ञेत वागून भूक ताहान सोसून लढत होते, ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे. याहूनही अधिक चमत्कार वाटण्यासारखी एक गोष्ट घडली ती अशी—इंग्लिश शिपायांचा उपयोग लढाईच्या कामांत आपणापेक्षां फार पडतो असे पाहून एतद्देशीय शिपायांनी आपल्या खुर्पाने साहेबास अशी विनंती केली की, धान्य सरत आलें आहे त्यापेक्षां

त्याने कैवसादेवास साहाय्य करण्याकरीता त्या
 शहराकडे चाल केला. हे समजताच राजासा-
 देने अगदी घाबरेलून गेला, व त्याने कैव-
 सादेवापाशी तहाचे बोलणे लाविले. ते त्याने ना-
 कारले आणि "आम्ही बाहेरवर हल्ला करूं, तें लुटूं
 आणि लोकांची कसल उडवून टाकूं" अशा गर्वोक्ती-
 चा निरोप त्याने कैवसादेवास पाठविला. त्याचा कैवसादे-
 वाला मोठा राग आला आणि त्याने त्यास असा परत
 जबाब पाठविला की, "तुझा बाप राज्याचा मालक
 नाही, तो बंडखोर आहे व त्याच्याकडचे सगळे लोक-
 ही बंडवाले आहेत; आणि असे बुळके निरोप आमच्या
 लष्करांत पुनः पाठविशील तर तू खूप विचारानें राहा."

नंतर लौकरच मुसलमान लोकांचा एक मोठा
 सण आला होता त्याच दिवशी राजासहिबानें किल्लावर
 हल्ला केला. तेव्हां कैवसादेव दमून सागून नु-
 कताचे अपरुपा बिछाण्यासार पडला होता. व त्याला
 थोडीशी डुलकीही येत होती. इतक्यात बाहेरच्या गड-
 वडीचे वर्तमान त्यास संतजले. सगळी लागलाच
 उठून आपल्या तयारीस लागला. शत्रूने आपल्या

A4

B4

मनाप्रमाणें काम चालेना म्हणून कैवसाहेब जातीनें
तोफा उडवूं लागला होता. या लढाईत शत्रूकडील
४०० लोक पडले; परंतु इंग्लिशांकडेचे सहापेक्षां
अधिक जाया झालें नाहींत. दुसऱ्या दिवशीं तुमुल
युद्ध होईल या काळजीनें आंतले इंग्लिश लोक रात्र-
भर झुरत होते; परंतु दिवस उगवतांच बाहेर पाह-
तात तों एकही मनुष्य त्यांच्या दृष्टीस पडलें नाहीं.
काहीं तोफा मात्र तेथें पडलेल्या दिसल्या. शत्रू सर्व
पळून गेले होते.

हे वर्तमान कळतांच मद्रास येथें मोठा आनंद
झाला. कैवसाहेबास लोक मोठा योद्धा मानूं लागले.
७०० काळे व २०० गोरे इतकें लष्कर त्याच्या
मदतीस रवाना झालें. हे, कैवसाहेबाजवळ होतें तें
आणि मुरादीरावाचें ६,००० इतकें सैन्य एकत्र हो-
ऊन वेढा घालणाऱ्यां मागे लागले, तेव्हां राजासाहे-
बाजवळ ५,००० फौज होती तीत ४०० फ्रेंच होते.

पला गेवामे मारुन आसुन तेव्हाही तेव्हाही
 उंचा झाला. अशा प्रकारे इंग्लंडाची चढाई होत चालली
 तेव्हा लढाई, तह वगैरे करण्याच्या कामांची मुक्तीपारी
 जर कैवसाहेबाकडे असती तर शत्रु लवकरच नाहीसे
 होऊन लढाई मिटली असती, पण तसा प्रकार मुळी-
 च नव्हता. कैवसाहेब हुकमाचा नौकर होता तेणे.
 करून राजासाहेब आपल्या लोकांची पुनः जमवाजमव
 करून मद्रासच्या आसपास आला, आणि त्याने
 साहेबलोकांचे बंगले व पागवगीचे मोडून उद्धस्त
 करून टाकिले, तेव्हाही कैवसाहेबाने त्याजवर चालून
 जाऊन त्याच्या बरोबरच्या ४०० फ्रेंचापैकी १००
 लोकां मारून टाकिले. हे १,००० काळ्या लोकांपैकीही
 अधिक समजले पाहिजेत. यानंतर तो लवकरच
 आपल्या सैन्यासह सेंटदोविद किल्ल्याकडे गेला,
 जाताना वाटेत दुपलीने उभा केलेला स्वयंयस्तंभ
 त्यास आढळला तो त्याने लागलाच पाडून टाकिला,
 सदरी सांगितलेल्या गोष्टींकरून कैवसाहेबाची
 लोकांत फार वादवा झाली, आणि स्वसत्ता वाढविण्या-
 विषयी इंग्लंडास अधिकाधिक उमेद येत चालली.

त्याच्या मूळच्या स्वभावावरून कोणास वाटलें नव्हतें; परंतु त्यानें कांहीं एक गडबड केली नाहीं. मेजर लारेन्स साहेब त्याचा चांगला मान राखित असे. आणखी त्यानें त्याजविषयीं एका जागीं असें लिहिलें आहे कीं, "लोक छैव साहेबाला नुसता दैवशाली म्हणोत; परंतु त्याची मला जी माहिती आहे तिजवरून माझे मत असें आहे कीं, जे कांहीं त्यास प्राप्त झालें आहे ते त्याच्या योग्यतेप्रमाणें त्यास भगदीं बरीबर आहे. दृढनिश्चय आणि समयसूचकता हीं या पुरुषाच्या हृदयांत निरंतर जागृत असतात व हा उपजत योद्धा आहे. कारण कोणत्याही विद्येचा फारसा अभ्यास केला नसता व कोणत्याही कामात फारसा वापरलेला नसता हा एकादा जुन्या आनुभविक सेनापतीप्रमाणें आपली फौज शत्रूवर अशा उत्कृष्ट रीतीने नेतो कीं, तिलां जप आल्यावांचून राहातच नाहीं."

आतां त्रिचनापल्लीस वेढा घालणाऱ्या लोकांची काय अवस्था झाली ती पाहो. त्यांस इंग्लिशच्या फौजेनें वेढिलें, चंदासाहेब इंग्लिशपक्षाचे जे मराठे त्यांच्या हातीं सांपडला व त्यांनीं त्यास मारून टाकिले. दुपली-

ची कांहीं राज्यप्रकरणावरून फ्रान्स देशांत नाचकी होऊन त्याला तिकडून मदत मिळेनाशी झाली सारांश फ्रेंचांच्या सत्तेस उतरती कळा लागली.

यानंतर फ्रेंच लोकांकडचे कावेलंग व चिंगलपट हे दोन किल्ले घेण्याचा ह्मण साहेबानें मिश्रय केला. त्याने आपल्या हाताखाली २०० गोरे नुक्तेच विलायतें होऊन आलेले होते ते व ५०० काले नवीन नौकरीस ठेविलेले होते ते, असे एकंदर ७०० लोक घेतले. ते सगळे जात्राईत शिकलेले नसून लढाईच्या कामांत इतके शूर होते की, कावेलंग किल्लास वेढा घातल्यावर आतून शत्रूनें एका तोंडाचा आवाज काढिला तो कारी पडताच त्यापैकी बहुतेक जीव घेऊन पळाले, व कितीएक तर विहिरीतून दडून बसले, ते पुढे दुसऱ्या दिवशी बाहेर निघाले. तरी अशा लोकांस चांगले तयार करून ह्मण साहेबानें त्यांकडूनच तो किल्ला घेविला. तो परत घेण्यासाठी शत्रूचे सैन्य येत होतें त्याचा चिंगलपटापर्यंत पाठलाग करून त्याही किल्लास वेढा दिला आणि आतां वाट पाडून आत शिरणारा शत्रूपास शत्रूच्या लोकांनी किल्ला सोडला. असे दोन्ही किल्ले घेऊन ह्मणसाहेब मोठा जयजयकार करित मराठेस गेला.

त्या ठिकाणी त्यानें मारकीलेनी नामक एका सभ्य स्त्रीशी लग्न लाविलें आणि ह्मण व अमामुळे त्याची प्रकृति बिघडली होती म्हणून ती आपल्या प्रिय पत्नीसह गेलवतात असून विलायतेस गेला.

तेथे दुपलीची सर्वा कपटकामे लोकांस कळली

होती व त्यातून पार पडून कैवसादेवानें इंग्लिशच्या
 झेंड्याची कशी बढती केली हें प्रसिद्धच होतें; तेणें-
 करून तो तेथें पोंहचताच लोकांस फार आनंद झाला.
 सरकारी कामगारांनीं ईस्त ईदिया हीसमध्ये त्याचा
 मोठा सन्मान केला. कंपनीनें त्याचे उघडपणें पु-
 ष्कळ आभार मानिले व त्याच्या सन्मानार्थें त्यास
 एक रत्नखचित मुठीची तलवार देऊं लागले. तेव्हां
 लारेंससाहेबांचा असा मान राखण्याचाचून ही तिचा
 स्वीकार करण्यास नार्ही असें बोलून त्यानें तो मजरा
 नाकारिला.

आपला जो मुलगा लहानपणीं इतका दयाळू आणि
 दाढगा होता तो मोठमोठीं कामें करून चांगल्या अवस्थेस
 चढला हें कैवसादेवाच्या बापास प्रथमा खरें वाटेना; परंतु
 त्यानें तेव्हां त्याचें वैभवं खरा आपल्या बोक्यांनीं पाह-
 िलें तेव्हां त्याची खात्री झाली. त्यानें येताना बरोबर
 बरेंच द्रव्य आणिलें होतें. तें त्यानें बापास कणमुक्त
 करण्यांत, आपविषयांस देण्यांत व पैश्यांमांत ख-
 चिलें, आणि आपणास पार्लमेंट सभेमध्ये सभासदाची
 जागा मिळण्याविषयी पुष्कळ यत्न केले; परंतु ते सर्व
 व्यर्थ गेले.

नंतर पुनः हिंदुस्थानांत जाण्याची आपली इच्छा
 त्यानें कंपनीस प्रदर्शित केली. तिलाही त्याची फार
 गरज होती. म्हणून तिनें आपला सेंटदेविद येथील ग-
 व्हारनर नेमून त्यास १९ सन १७५५ त हिंदुस्थानांत
 पाठविलें.

हिंदुस्थानांत पोंहोचल्यावर त्यानें जंजिरा (गिरा)

म्हणून जो आंग्रे नामक चांच्यांचा किल्ला होता त्यावर स्वारी केली आणि तो घेतला. नंतर ह्रैवसाहेब सेत-देविद येथे जाऊन आपले काम पाहू लागला.

पुढे बंगाल्यांत मोठी धामधूम झाली. इ०स० १७५६त त्या प्रांताचा नवाब अलिबर्दीखान मृत्यु पावल्यावर त्याची गादी त्याचा नातु मूर्ख, स्वेच्छाचारी, दुर्व्यसनी, दुष्ट आणि महा कपटी असा जो सुराजउद्दौला त्यास मिळाली. मग काय? "पिशाच्या हातीं कोलती" अशी अवस्था झाली. त्याने लोकांनी सांगितलेला बुद्धिवाद ऐकू नये, लबाड लोकांच्या संगतीने मूर्खपणांत वेळ घालवावा, दारू आणि वेष्ट्या पांचा जादू अमर्याद, राग्यव्यवस्था पाहण्याच्या नांवाने भोवल्याएवढे पूज्य, अशी त्याची स्थिति झाली. आणि नित्याच्या संवयीने त्याचा क्रूरपणा इतका वाढला की, तो आपल्या कर्मणुकीसाठी कधीकधी मनुष्याचेही जीव घेऊं लागला. हा दुष्ट दुरात्मा लहानपणापासूनच इंग्लिशांचा द्वेष करित असे, आणि त्यांजपाशीं जे काहीं द्रव्य जमलें असेल तें एकदम लुटून आणण्यास काहीं तरी निमित्त शोधून काढण्यास तो फार दिवस टपला होता. इतक्यांत फ्रेंच लोकांच्या भयाने इंग्लिश लोक आपल्या ठाण्याची बागडुजी करूं लागले त्याविषयी त्यांनी त्याची परवानगी घेतली. नव्हती हें एक, आणि कोणी श्रीमान सावकार त्याच्या प्रांतांतून निघून जाऊन कलकत्त्यामध्ये इंग्लिशांच्या आश्रयाने राहिला होता त्यास त्याच्या मनांत बुडवायाचें होतें, परंतु ते प्राप्त झाल्या ताब्यांत देतना हें दुसरें.

अशीं दोन कारणें धरून त्या कूपामें मोठ्या सैन्या-
निशीं कलकत्त्यावर ३० स. १७५६ जून महिन्यांत
स्वारी केली.

हे प्रचंड सैन्य अशा क्रूर पुस्त्याबरोबर आपणावर
हत्ता करण्यासाठीं येत आहे अशी बातमी कलकत्त्या-
च्या शाब्दनीस कळतांच तो तैय्य जळसागीनें
पळून गेला. शत्रु आल्यावर किल्लातील लोकानीं
काहीं वेळपर्यंत धैर्य धरिलें होतें; परंतु नबाबाच्या
धडाक्यापुढें त्यांचा दिकाव निघेना. शेषही त्यानें तो
किल्ला घेतला; आतील समान जप्त केलें आणि सा-
पडलेल्या इंग्लिश लोकांस कैदेत घातलें. तेथें इंग्लि-
शांचें अपरिमित द्रव्य असतें असा त्याचा अजमास
होता तो व्यर्थ झाला. त्याला फक्त ५०,००० रु. मात्र
त्याच्या खजिन्यांत सांपडले. तेव्हां हालबेल नामक
एका इंग्लिश मनुष्यास पुढें आणून त्याची अप्रतिष्ठा
करून त्यास आणखी खजीना कोठें आहे म्हणून नबाबानें
विचारिलें; परंतु त्याचा काहीं उपयोग झाला नाहीं.
नंतर तुमच्या जीवास काहीं धक्का नाहीं असें इंग्लिश
कैद्यांस सांगून तो निजावयास गेला.

नबाबानें जीवाविषयीं अभयवचन दिल्यावरून इ-
ंग्लिश कैद्यांच्या मनांतली धास्वी कमी होत चालली
होती. परंतु लागलाच त्यावर संकटाचा प्रसंग गुद-
रला. वीस फूट औरसचौरस एक अंधारकोठडी
होती तीत त्या १४६ इंग्लिश कैद्यांस नबाबाच्या
शिपायांनीं कोंदकोंदून भरलें आणि तिचें दार बंद
करून त्यास कुलूप लाविलें. थोडा वेळ गेला नाहीं तोंच

आंतील लोक गुदमरून मोठ्याने ओरडू लागले अरे, आम्हांस बाहेर काढा, आमचे प्राण वाचवा, पाणी पाजा, नाही तर नयावसाहेबांजवळ आमची दाद तरी लावा, अशी नामांप्रकारे त्यांनी बाहेरच्या शिपाई लोकांची विनवणी केली, परंतु तिजकडे कोणी लक्ष दिले नाही. ते आंतल्याभात गुदमरून आणि कासावीस होऊन एकमेकांवर पडत आणि शिपाईलोक त्यांची बहिर्लून मजा पाहात. असे ते पाषाणवृद्ध शिपाई॥ त्यांस भूतदया कशी ती ठाऊक देखील नव्हती असे वाटते. प्रातःकाळी त्या दुष्टांनी नवाबाच्या हुकुमावरून कोठडीचे दार उघडून आतले सगळे लोक ओढून बाहेर काढले तेव्हा २३ मात्र जिवंत होते आणि बाकी १२३ची प्रेत होऊन पडली होती.

अशी क्रूर कर्मे करून व किल्ल्यावर आपले लोक ठेवून सुराजउधवला मुशिदावादेस परत गेला आणि तेथे स्वस्थ चैन करित राहिला.

इकडे ही दुःखकारक वार्ता मद्रास येथे आगस्ट महिन्यांत समजली, आणि कलकत्ता परत घेण्यासाठी ९०० गोरिलोक व ५०० काळीलोक इतके सैन्य रवाना झाले. त्यांत पायमानी जाणाऱ्या फौजेचे अधिकारी केवळ साहेब होता व जलमार्गाने जाणारीचा वाटसन होता. हे दिसेवर महिन्यांत कलकत्त्याजवळ प्रेजन्ट पोहोचले, हे वर्तमान नवाबास कळताच तोही आपल्या फौजेसहित तेथे आला. इतक्यांत आंतील लोकांस जजर करून किल्ला केवळ साहेबांस आपल्या हस्तगत करून घेतला. हे इल्लाच येथे व मल पाहून नवाबास

म्हणण्याप्रमाणें पुनः त्यांहीं तह केला.

इंग्लिशांनीं त्यास इतकें जर्जर केलें. तरी त्याची द्वाड खोड गेली नाहीं. सदरीं सांगितलेला तह करून राजधानीस आल्याबरोबर इंग्लिशांस हिंदुस्थानांतून अजी घालवून देण्याच्या हेतूनें त्यानें चंद्रनगर येथील फ्रेंचांची मदत मागितली ती त्यांनीं मोठ्या उत्सुकतेनें कबूल केली. हें सगळें वर्तमान क्लैव व वाट्सन या सरदारांस समजलें. त्यांनीं लागलाच चंद्रनगरावर हल्ला केला आणि ते घेतलें; व तेथें सांपडलेल्या ५०० फ्रेंच लोकांस कैद केलें. याप्रमाणें इंग्लिशांनीं एका शत्रूस पाडाव करून दुसऱ्याचीही वळवळ मोडली.

ही अवस्था पाहून नवाबास कांहीं सुचेनासे झालें. त्याच्या करण्यांत व बोलण्यांत कांहीं नेम राहिला नाहीं. आज इंग्लिशांच्या पक्षाचें बोलचालें; उद्यां फ्रेंचांस मेजवाऱ्या कराव्या असा कांहीं चमत्कारिक क्रम त्यानें धरिला. तो नेहमीं हलक्या लोकांत भलभलत्या

मसलती करीत बसे. तेव्हाकळून राज्यव्यवस्था पाहण्यास त्याला बनेना. देशांत बंदोबस्त व व्याप नाहींसा झाला. त्यामुळे सरकारी कामगार, सुखवस्तु रपत लोक व्यापारी लोक हे सर्व त्याला अगदी कंटाळून गेले. तेव्हां त्या मूर्ख नबाबास पदच्युत करण्याविषय त्याच्याच लोकांनी कठ केला. त्यांत नबाबाचा खजीनदार सय दुखम, स्वाशाचा मुख्य सरदार मीरजाफर आणि सर्व हिंदुस्थानीत श्रीमंत सावकास कलकत्त्याचा जगच्छिटा हे मुख्य होते. त्यांनी तसे बसत कलकत्त्याच्या इंग्लिश अधिकाऱ्यास गुप्तपणे कळविला. तेव्हां कितीएक इंग्लिश लोक त्याला रुका देईनात; परंतु कैवसाहेबाने त्यांची मने वळवून त्यांना त्या गोष्टीस कबूल केले. इतक्यांत मला गादी दिव्यास मी तुमच्या म्हणण्याबाहेर तिळभर देखील बागणा नाहीं असा मीरजाफराचा त्यास निरोपही येऊन पोहोचला. तेव्हां सगळी सिद्धता झाली असे कठ वार्यांस वाटले. नंतर नबाबास भुलयाप देण्यासाठी कैवसाहेबाने त्याला असे खुशामतीचे एक पत्र लिहिले की, "ते वाचून पाहिल्यापासून तो निष्काळज होऊन स्वस्थ मज्जेखाली चैन उडवीत राहिला. ते पत्र ज्या जागुदाबरोबर रवाना केले होते त्याबरोबरच कपटी कैवसाहेबाने वादूसन साहेबाला एक पत्र लिहून पाठविले. त्यात त्याने असे लिहिले होते की, "कांहीं शाली तरी भिज नको. कधी अपजय पावले नाहीत अशा ५,००० लोकांसह मी तुला येऊन मिळतां. मी रात्रीचा दिवस काळून तुजकडे

त्याने त्याच्या मनांतला संशय उडवून टाकिला. तरी
 त्यास द्रव्यलोभ उत्पन्न होऊन त्याने अशी अड
 घातली की, तीस लक्ष रुपये मला मिळतील किंवा
 सर्व व्यवस्था जिकडे तिकडे झाल्यावर ती रकम
 मला मिळावी, अशाविषयी ठरावाचे कलम जर कटाच्या
 कटाच्या एकंदर यादीत पडलें, तरच मी उगा राहीन;
 नाही तर सगळी इकीकत नबाबास कळवीन. ही
 अड कशी काढावी याचा सर्वांस मोठा विचार पडला,
 तेव्हां कैवसाहेबानें असा विचार केला की, ही वेळ
 मार्गेपुढें पाहण्याची नव्हे. कोणत्या तरी युक्तीने आपलें
 काम साधून घेतलें पाहिजे, म्हणून त्याने कटाचे
 ठरावांच्या दोन यादी केल्या. एक पांढऱ्या कागदा-
 वर, ती खरी होती आणि दुसरी तांबड्या कागदावर,
 ती खोटी होती. तीत उमीचंदाच्या म्हणण्याप्रमाणें
 कलम लिहिलें होतें, पण पांढऱ्या कागदावर त्याचें
 नांव देखील नव्हतें. तांबड्या खोट्या यादीवर कपट-
 पातकास भिऊन वाठसन साहेब सही करीना, तेव्हां
 त्याची सही कैवसाहेबानें स्वहस्ते केली आणि तो तांबडा
 कागद दाखवून त्या द्रव्यलोभी लुच्चा सावका-

राचें तोंड बंद केलें. नंतर मग सर्व बेत पुनः गुप्त-
पणें बरोबर चालला.

जिकडे तिकडे सर्व तयारी झाल्यावर कैवसाहेबानें
नवाबास एक पत्र पाठविलें त्यांत त्याजकडून घडले-
ल्या सगळ्या आगळिकींचा उल्लेख आणून शेवटीं
मोठ्या धमकीनें असे लिहिले होते की, तुम्हीं आ-
म्हांस दुखदायक अशी आज्ञावेत्ती जी कथें केली
आहेत त्याची कारणे विचारण्यास आम्ही तुम्हांकडे
सैन्यांसुद्धा येण आहो; तुम्हीं तयार असों. एवढ्या
सूचनेवरून तो धूर्त नवाब सर्व प्रकार समजला
आणि ४०,००० पायदळ, २५,००० स्वार व ५०
तोफा, इतकें सैन्य बरोबर घेऊन त्यानें काशिमबाजारा-
जवळ झाली येथें तळ दिला. कैवसाहेबही आपल्या
फौजेसहर्बतमान काशिमबाजारापर्यंत आला. लढाईचा
परिणाम काय होईल याची त्या दोघांसही मोठी का-
ळजी पडली. कैवसाहेबाला तर रात्रभर झोप आली
नाहीं. नवाबाचें सैन्य मोठें, आपलें लहान, अशा
विचारांनीं त्याचें मन चारंगार अस्वस्थ होत असे.
आपलें एवढे सैन्य असतांही इंग्लिश लोक याकश्चित्
फौज घेऊन मोठ्या डौलानें आपणाशीं लढाययास
आले हें त्याचें धैर्य पाहून नवाबाच्याही पोटांत धाक
पडला. असें होतां होतां उजाडलें आणि प्रातःकाळीं
नवाबाच्या फौजेनें चाल करून इंग्लिशांच्या सैन्यावर
गोळ्यांचा वर्षाव सुरू केला. इंग्लिशांकडीलही गोळी-
बार चालू झाला. त्याजकडे तोफा धोड्या होत्या,
परंतु त्यांचे काम एकसारखे व्यवस्थेनें संपुष्ट चाल-

लं होतें तेंणेंकरून शत्रूच्या लोकांस त्यांचा मार सोसवेना, तेव्हां ते सैरावैरा पळत सुटले. अशी दाणादाण पाहून नबाबही समरंगणांतून पळून गेला. त्याच्या सर्व तोफा व इतर सामान इंग्लिशांच्या हातीं लागलें. या लढाईत शत्रूचे ५०० लोक पडले व इंग्लिशांचे २२ मेले, आणि ५० जखमी झाले.

नंतर मीर जाफर कैवसाहेबाकडे आला, त्याचा त्यानें चांगला मान राखिला, आणि तेव्हांपासूनच तो नबाब असें त्यास म्हणूं लागला.

रणांतून प्रलायन केल्यावर २४ तासांनीं सुराज उदवला मुंशिदाबादेस पोहोचला, आणि तेथें आपले मंत्री बोलावून आपून पुढला विचार चालविला. इतक्यांत मीर जाफर शहरांत आल्याची बातमी त्यास कळली, तेव्हां तो प्राणभयानें भिकाऱ्याचें रूप धरून आणि उत्तम रत्नांनीं भरलेली लहानशी पेट्टी आपणाबरोबर घेऊन २ विश्वासु नौकरांसह शहराबाहेर निघून गेला. पुढें बऱ्याच दिवसांनीं त्याला पकडलें आणि एका अंधार कोठडींत घालून मीर जाफराच्या मुलगा भीरन यानें त्यास ठार मारिलें.

लढाईचें काम उरकतांच कैवसाहेबानें मीर जाफराला मुंशिदाबादेस राज्याभिषेक केला. नंतर ठरावाच्या पाटीप्रमाणें सर्व कामें अमलांत आणण्याचा विचार करण्याकरितां सगळी मंडळी जगच्छेडाच्या घरीं जमली तीत तीस लक्ष रुपयांचे मनांत मांडे खात उभीचंदही गेला. सर्व जागच्या जागीं बसल्यावर क्राफ्टन साहेबाकडे वळून कैवसाहेब इंग्रजीत बोलला,

या वेळीं इंग्लिशविर तर द्रव्याचा केवळ पाऊसच पडला. फक्त रूपाचें नाणें ऐशीं लक्ष रुपयांचें मुशिदाबादेहून कलकर्यास गेलें. शिवाय हिरे, रत्ने, माणिकें, मोठ्ये हीं किती किमतीचीं गेलीं हें बरोबर समजलें नाहीं; परंतु असें सांगतात कीं, ह्या द्रव्यानें लहान लहान नऊ गलबतें गच्च भरलीं होती. तीं वाजतगाजत मोठ्या उत्साहानें कलकर्यास गेलीं. ह्या घडामोडींत खुद्द कैवसाहेबाला तीस लक्ष रुपये मिळाले.

मीर जाफर नबाब झाला तो कैवसाहेबाच्या अगदीं अर्ध्या वजनांत राहूं लागला. कैवसाहेबाच्या योगानें इंग्लिशांचे वजन वाढत चाललें. इतक्यांत फ्रांसीया जयाची शुभवाता कळण्याच्या पूर्वीचें रवाना झालेले कंपनी सरकारचे हुकूम एकाएकी येऊन धडकले. त्यांत बंगाल्यामध्ये मिळालेल्या प्रांतांवर जे अधिकारी नेमिले होते त्यांत कैवसाहेबाचें नांव नव्हतें. तरी त्याच्या झोपाकडे व वजनाकडे लक्ष देऊन सर्वांनी नेमलेल्या कामगारांनी त्यासच आपल्या कामांत मुख्य केलें. आणि ते काम त्याने त्याच्या मजीप्रमाणें चाल-

होत चालले होते त्यांस तेथून हाकून देण्याकरितां
 मोठ्या तयारीनें पाठविलें. याप्रमाणें इंग्लिशांची फौज
 गुंतली गेली असें पाहून दिल्लीच्या पदच्युत व प्रति-
 बंधित बादशाहाच्या शाहाआलम नामक मुलानें
 मराठे, मुसलमान, जाट, अफगाण इत्यादि प्रकारचे
 एकंदर ४०,००० लोक जमवून बंड केलें. त्याच्या
 मनांत मीर जाफरास नाहींसें करून टाकून त्याचें राज्य
 काबीज करावयाचें होतें, हें मीर जाफरास समजलें तेव्हां तो
 अगदीं घाबरून गेला आणि त्यानें त्या शाहाजाद्यास त्या-
 च्या म्हणण्याप्रमाणें पुष्कळ द्रव्य देऊन त्याचें अभयवचन
 घेतलें हें खैवसाहेबास नीट वाटलें नाहीं. तेव्हां
 त्यानें मीर जाफरास असें पत्र पाठविलें कीं, "जर
 तुम्हीं असा दुर्बलपणा कराल तर मराठे, अयोध्येचा
 नबाब वगैरे जे तुमच्या राज्याच्या हद्दीवर आहेत
 ते येऊन तुम्हांजवळचा सर्व पैसा याप्रमाणेंच घेऊन
 जातील आणि तुम्हांजवळ काहीं एक राहणार नाहीं.
 तुम्हीं आपल्या सैन्याच्या व आम्हां इंग्लिश लोकांच्या
 प्रामाणिकपणावर विश्वास ठेवून स्वस्थ राहावें, एवढेंच
 सांगणें आहे." याप्रमाणेंच पाटणाचा सुभेदार राम
 नारायण यालाही पत्र लिहिलें. त्यांत असें होतें कीं,

“तुम्ही तह करून नका, शेवटपर्यंत आपल्या शहर
रक्षण करा आणि खातरी ठेवा की, इंग्लिश लोकां
तुमचे जिवलग मित्र आहेत, व त्यांनी ज्यास एक
आपलेंसें म्हटलें त्यास ते कधीही अंतर द्यावया
नाहींत.” ह्या सांगण्याप्रमाणें तो सुभेदार वागा
शहाआलमानें त्याच्या शहरास वेढा दिल्यावर त्या
गराच वेळ नेठ धरिला. इतक्यांत ४५० गोरे
९,००० काळे इतके लोक घेऊन कैवसाहेब त्या
साहाय्यास आला. हे वर्तमान ऐकतांच वेढा घालणा
ऱ्या लोकांस भय वाटून त्यांनी एकदम पळ काढित
अशा रितीने ४०,००० सैन्य दशादिशा फांकून गे
पाहा, जी फौज एतद्देशीय राजांस समरंगणी दु
वाठली, व जिला पाहतांच त्यांची पांचावर धा
वसली ती केवळ इंग्लिशांचें सैन्य कैवसाहेबाबरो
आलें असें समजल्याबरोबर भयभीत होऊन चौहोंक
फाकली हा चमत्कार नव्हे काय ?

हा जप झाल्यावर कैवसाहेब मोठ्या आनंद
कलकरास गेला. शहाआलमाजी वाणादाण झा
तो ऐकून मीर जाफरास मोठा संतोष झाला. त्या
त्या कृपाबद्दल कैवसाहेबाचे फार आभार मानि
आणि बंगाल्याच्या काहीं प्रांतांबद्दल कंपनी सरकारा
इत तवावास दरसाल तीस हजार रुपये मिळत अस
ते सर्व उत्पन्न त्यानें कैवसाहेबास इनाम म्हणून सोड
नंतर मीर जाफरासही वेढे चाले आलवले. त्या
इंग्लिशांस विदुरमानातून हाकून लाविण्याच्या मदत
करितां चित्तपुरा पेथोल इच लोकांची मदत मागि

जाफराची अग आहे, एकदम हल्ला करावा तर पुढाचा
 तह मोडण्यास आपणाकडून उपक्रम झालासं होतें;
 फ्रेंचांशीं लढाई चाललीच आहे, आणि डर्चांशीं समर
 मांडणें हें मुख्य सरकारास आवडणार नाहीं; इत्यादि
 गोष्टी प्रतिकूल असून डच ईस्टइंडिया कंपनीच्या
 मार्फत पुष्कळ पैसा आपण स्वदेशास पाठविला आहे,
 असे विचार मनांत येऊन त्यांवर चालून जाण्याची
 इच्छा कैवसाईबास होईना; परंतु विचारांतीं त्यांच्या
 लक्षांत असें आलें कीं, आपण भितरेपणा करून ह्या
 वेळेस जर स्वस्थ बसलों तर डच आणि नवाब यांचें
 सैन्य एकत्र होऊन कदाचित् इंग्लिश लोकांस बंगाल्या-
 तून हाकून लाविल तें बरें नव्हे. तेव्हां त्यानें तेव-
 ढेंच सैन्य घेऊन शत्रूवर हल्ला केला आणि त्यांचा
 मोड करून टाकला. त्यांचे बहुतेक युरोपियन शि-
 पाई ठार मारिले व त्यांचीं जहाजे घेतली. नंतर
 इंग्लिशांनीं चिनसुयापुढें तळ देऊन तेथच्या डच
 अधिकाऱ्यांपासून लागतील तसे करार करून घेतले.
 बखारीच्या रखवालोस बरोर जे लोक लागतील त्यापु-
 षां अधिक शिपाई आम्ही ठेवणार नाहीं आणि ठेवि-
 ण्याचें नाहींत झाल्यास आम्हांस बंगाल्यातून एकदम

हाकून लावतें असाही एक करार क्लैवसाहेबानें त्याज-
कडून कबूल करविला.

यानंतर तीन महिन्यांनीं क्लैवसाहेब पुनः स्वदेशीं
गेला तेथें त्याचा चांगला आदरसत्कार झाला, ति-
सरा जार्ज राजा नुकताच सिंहासनावर उबला होता
त्यानें त्याची फार प्रशंसा केली, बडेलोकांत त्याची
गणना होऊं लागली. व त्याला एक पदवीही प्राप्त
झाली. पिटसाहेब सरकारचा मुख्य प्रधान होता
त्यानें पार्लमेंतसभेंत त्याच्या शीर्षाची अशी तारीफ
केली कीं, तेणेंकरून त्याचें नांव सर्व देशभर
गाजूं लागलें.

या खेपेस क्लैवसाहेबाची संपत्ति फार मोठी होती,
त्यानें फक्त डच इस्टइंडिया कंपनीच्या मार्फत
१८,००,००० अठरा लक्ष रुपये स्वदेशास पाठविले
होते; शिवाय ४,००,००० रुपये इंग्लिशांचे हातीं
रवाना केले होते. त्यानें केवळ मद्रास येथें असतां
२,५०,००० अडीच लक्ष रुपयांचें जवाहीर खरेदी
केलें होतें; २,७०,००० रुपये त्याला त्याच्या हिंदु-
स्थानांतल्या उत्पन्नाचे दरसाल घेत होते. क्लैवसाहे-
बाचें वर्षाचें उत्पन्न मालकमसाहेबानें भीत भीत
आपल्या कडून अगदीं बेतानें सांगितलें आहे तरी तें
४,००,००० इतकें पुष्कळ जास्त आहे. हे त्याच्या
संपत्तीचें केवळ स्थूल मान आहे।।

क्लैवसाहेबानें आपल्या द्रव्याचा फार चांगला उपयोग
केला. झासीची लढाई झाल्याबरोबर एक लाख
रुपये आपल्या बाहिणीस पाठविले, पुढे थोडक्याच

दिवसांनी २ लक्ष रुपये त्याने आपल्या मित्रांस व आसवगांस पोंचविले, दरसाल आठ हजार रुपयांची नेमणूक आपल्या मातापितरांस करून दिली आणि आपला जुना मुख्य अधिकारी व हितकर्ता लॉरेन्स साहेब याचे उपकार स्मरून व त्याचे उत्पन्न त्यास पुरत नाही असे पाहून, त्याला दरसाल ५,००० रुपयांची नेमणूक ठरविली. हा व याशिवाय अशा रुत्यांकडे जो त्याचा खर्च होत असे तो मिळून एकंदर ५०,००० पन्नास हजार रुपयांची भरती होते. या भरभराटीत खैवसाहेब ३४ वर्षांचा होता.

खैवसाहेबाने पुष्कळ पैसा खर्चून जमीन विकत घेतली (१७६१). नंतर त्याला त्याच्या इच्छेप्रमाणे पार्लमेंत सभेत जागा मिळाली. तेथे तरी त्याचे लक्ष स्वदेशाच्या राज्यव्यवस्थेकडे नव्हते; हिंदुस्थानाकडे होते, तेव्हा हिंदुस्थानाचा राज्यकारभार पाहण्याच्या मंडळीत सुलेव्हेन म्हणून कोणीएक हुशार व महावाकाशी गृहस्थ होता, त्याचे व खैवसाहेबाचे बहुत दिवसांपासून बांकडे पडले होते. त्याचे नुकसान करण्याविषयी खैवसाहेबाने होते तितके यत्न केले ते सर्व व्यर्थ गेले; परंतु त्याचा सूड उगाविण्यासाठी सुलेव्हेनसाहेबाने खटपट केली तीत शाहआलमाच्या गडबडीमध्ये जे उत्पन्न भोर जाफराने इनाम दिले म्हणून वर लिहिले आहे ते खैवसाहेबास कंपनी सरकाराकडे दावे लागले.

खैवसाहेब विलायतत पांच वर्षे राहिला, तितक्या अवकाशांत बंगालपांत फार अव्यवस्था होऊन गेली.

इंग्लिशांनी मीर जाफरास पदच्युत करून मीर कासि-
मास गादीवर बसविले, तोंही त्यांच्याशी कपट करूं
लागला. म्हणून इंग्लिशांनी मीर जाफरास पुनः नवाब
केले. त्यांनी व्यापारांत हात घालून आपल्या पिश्या
भरल्या आणि लोक भिकेत लावले. इंग्लिश लोक
रयतेवर इतका जुलूम करूं लागले कीं, साहेबांची
पालखी गांवाकडे येत आहे अशी बातमी ऐकल्याव-
रोबर लोकांनी घरदाराची आस्था सोडून आपापले
जीव घेऊन रानांत पळावे आणि गांव ओस पडावा
असे चालले होते, लष्करांत शिपाईलोक आपल्या
अधिकाऱ्यांचे हुकूम मानीनात, न्याय नाही, बंदोबस्त
नाहीं, बळी तो कान पिळी अशी देशाची अवस्था
झाली, ती सगळी विलापतेस काळली तेव्हां ह्या गड-
बडीचा बंदोबस्त केवसाहेबांचून दुसरा कोणी करूं
शकणार नाही असा विचार मनांत आणून आणि
त्याजवरं आलेला आरोप दृष्टीआड टाकून त्यास पुनः
हिंदुस्थानांत जाण्याविषयीं दायरेक्टर लोकांनीं विनय-
पूर्वक सूचना केली त्या प्रसंगीं तो असे बोलला कीं,
मज्जबळ एवढी संपत्ति कशी जमली याचा तुम्हांस
मोठा अचंबा वाटतो व संशयही येतो, परंतु तिचा
बरोबर सूड लागण्याजोगा पुरावा मी तुम्हांपुढे लवक-
रच इंग्रज करीन म्हणजे मग तुमची बालंबाल खात्री
होईल, ती गोष्ट मीसो; पण माझा शत्रु सुलेव्हनसाहेब
जोंपर्यंत तुमच्या कंपनीच्या कारभारांत आहे तोंपर्यंत
बंगालाच्या व्यवस्थेचे काम मी हातीं धरणार नाही.
नंतर सोबया मिनतवारीत त्याने बंगालच्या मुख्य

सेनापतीचें व गव्हर्नराचें काम पतकरीलें. आणि सुलेव्हनसाहेबानेंही त्याशीं मोठ्या नम्रतेनं स्नेह जोडिला.

अतें झाल्यावर कैवसाहेब विलापतेहून निघून इ. स. १७६५ च्या मे महिन्यांत कलकत्त्यास पोचला. त्यापूर्वीच मीर जाफर व त्याचा मुलगा मीरल हे मरण पावले होते व त्या वेळच्या बहिवाटीप्रमाणें १४,००,००० चवदा लक्ष रुपये घेऊन इंग्लिशांनीं माजी नवाबाच्या धाकट्या मुलास गादीवर बसविलें होतें आणि ती रकम नऊ मुख्य साहेबलोकांनीं आपसांत वांटून घेतली होती. हे वर्तमान त्यास विदित झालें. तेव्हां लोकांची दुर्दशा पाहून व स्वदेशबांधवांची जुलमी वागणूक मनांत आणून त्यानें मोठा खेद केला. त्या संधीस त्यानें आपल्या एका मित्रास पत्र लिहिलें. त्यांत तो म्हणतो कीं, “हर हर ! इंग्लिशांचें नांव कसें तरी बुडालें हें ! ब्रिटिशलोकांची एवढी मोठी कीर्ति आतां इतकी नष्ट झाली आहे कीं, ती पूर्ब-स्थितीस येईल अशी काहीं आशा नाही हें मनांत आल्यावर नेत्रांतून अश्रुधारा आल्यावांचून राहात नाहीत, तथापि मरणोत्तर ज्यापाशीं आपणांस पापा-पुण्याचा हिशोब दावयाचा आहे, अशा सर्वांतरसाक्षी परमेश्वरास स्मरून मी सांगतो कीं, मागें झालेली व इल्लीं वाढत चाललेली अव्यवस्था समूळ नाहीशी करण्याचा हेतु मनांत धरून मी येथें आलों आहे आणि हें इष्टकार्य सिद्धीस नेण्याच्या यांनीं जीव गेला तरी बेहतर, असा माझा निश्चय झाला आहे.”

त्यानें आल्याबरोबर व्यवस्थेस आरंभ केला. काम-

गार लोकांनी खासगी व्यापार करून नये व नजराणे घेऊं नयेत, असा ठराव केला. तो बहुत कामगारांस आवडला नाही, म्हणून ते तो रद्द करण्याची खटपट करून लागले, तेव्हा क्लेवसाहेबाने त्यांस तिक्षून असे सांगितलें कीं, या नियमाप्रमाणें चालण्याची, सर्जी नसेल तर तुमची आम्हांस गरज नाही; आम्हीं मद्रा-सेहून लोक आणून काम चालवूं. हें कानीं पडल्या-बरोबर सर्जीची तोड बंद झाली. इतक्यांत लष्करी लोकांच्या भल्याच्या कायद्यांत कांहीं फेरफार केल्यामुळे त्यांच्यातही असाच बबेडा होऊन, २०० असामी एकदम राजीनामे देऊं लागले, तरी तो भ्याला नाही. त्यानें कांहीं लोक पाठवून देण्याविषयी सहासेकडे लिहिले आणि लष्करांत ज्या थोड्याशा जागा रिकाम्या पडल्या होत्या त्यांवर व्यापारासाठीं इकडे आलेल्या लोकांस नेमून काम चालविलें. तेव्हां तीही गडबड मोडली.

सदरीं लिहिलेल्या लष्करी कटाची चौकशी चालली असता, एका इंग्लिश शिपायावर क्लेवसाहेबास ठार मारण्याच्या बेताची शाबिदी झाली, तरी त्यानें त्याचे कांहीं विशेष सजात आणिलें नाही आणि तो म्हणाला, "हें इंग्लिश कामगार आहेत, मारेकरी नाहींत."

खासगी व्यापार व नजराणे यांची बंदी झाली सबब इंग्लिश कामगारांस त्यांच्या पगारावर निर्वाह करणें कठीण, असे मनांत आणून मिठाचे बगैरे उत्पन्न वाढवून त्याचा पैसा त्यांच्या पगाराकडे यथाविभाग

वांटून दिला, तेणेकरून त्यांची चांगली सोय झाली.

अशी व्यवस्था इकडे चालली आहे इतक्यांत तिकडे बहार प्रांताच्या सरहद्दीवर अयोध्येचा नबाब मराठे व अफगाण यांच्या फौजांस आपल्या फौजेत मिळवून तळ देऊन राहिला होता; परंतु छैवसाहेब हिंदुस्थानांत पुनः आला अशी बातमी त्यास समजताच त्यानें लोकांच्या फौजा परत पाठवून आपल्या राजधानीची वाट धरिली आणि छैवसाहेबाने सर्व गोष्टी आपल्या म्हणण्याप्रमाणें त्याजपासून कबूल करून घेतल्या.

बहुतेक बंगाल प्रांत जरी इंग्लिशांच्या ताब्यांत आहे तरी तो त्यांस कसा मिळाला व त्याचा राज्यकारभार चालविण्यास त्यांस कोणी अधिकार दिला याविषयी कापेंदेशीर व दहात दाखविण्याजोगा असा कांहीं दाखला आपणापाशीं असावा असें छैवसाहेबाच्या मनांत आले, त्यावरून त्यानें तशा प्रकारची एक सनद आपणास मिळण्याविषयी दिल्लीच्या नामधारी बादशाहास विनंती केली. ती मान्य करण्यास तो प्रथमतः कांहीं मार्गेपुढें पाहूं लागला; परंतु ज्या इंग्लिशांपासून आपणास छुदामही प्राप्त व्हावयाचा नाही त्याजकडून या निमित्तानें तरी कांहीं रुपये आपणास मिळतील व जो प्रदेश हद्दीं अगदीं त्यांच्या ताब्यांत आहे त्याचीच ते सनद करून मागतात, तर हा विनखर्ची नफा व सत्मान आपण कां करून घेऊं नये? असा विचार मनांत आणून बंगाल, बहार आणि ओरिसा, या तिहींची वसूलजमाबंदी व संपूर्ण राज्य-

कारभार पाहण्याविषयी त्याने कंपनीच्या नावाने सन
करून दिली, हे हैबसाहेबाने एक मोठेच काम केले.

माठाच्या अधिकाऱ्यावर जुलूम न करतां देखी
हैबसाहेबाने या खेपेस पुष्कळ द्रव्य मिळविले असले
परंतु अशा गोष्टीकडे त्याने त्या वेळी लक्ष दि-
नाही. काशीचा राजा व अयोध्येचा नबाब यां
जबाहिरांनी पेट्या भरभरून त्याजकडे पाठविल्या
परंतु त्या त्याने त्यास परत दिल्या, ही गोष्ट त्याने व
त्यर्थ केली असं म्हणतां येत नाही. कारण ती तो मज
पावल्यानंतर पुष्कळ दिवसांनी लोकांस समजव-
तेंधपावेली ती कोणास ठाऊक नव्हती. या खेपे
त्याच्या पिशाबस भर तर पडली नाहीच; पर-
उलटी खळगी पडली यांत कांहीं संशय नाही.

मीर जाफराने मरतेवेळी हैबसाहेबाकरितां रोव
व जबाहीर मिळून एकंदर सुमारे सहा लक्षांहून
अधिक ऐवज ठेविला होता, तो घेण्यास आपणा
कांहीं हरकत नाही. कारण नजराणा न देण्याघेण्या
ठराव जीवंत माणसांस मात्र लागू आहे, मेलेल्या
नाहीं. मीर जाफर सरून गेलेला आहे व ही रक्कम
सदरील कापद्या ठरण्यापूर्वीच दत्त झालेली अ-
असा विचार करून तो पैसा हैबसाहेबाने प्रथम
स्वीकारिला; परंतु तो पुढे आपल्या खुबीने चाक
करता करतां यकलेल्या लोकांच्या कामी लाव
म्हणून कंपनी सरकाराकडे दिला.

यामागें बघाव्यांत पुनः जिकडे तिकडे बंदोब-
करून व सरकारी सर्व काम सरळ मार्गास लाव

कैवसाहेव इ० स० १७६७ च्या जानेवारी महिन्यांत विलापतेस निघून गेला. येथेच त्याच्या हिंदुस्थानातील कारकीर्दीचा शेवट झाला.

कैवसाहेव विलापतेस जाऊन पोहोचताच त्याच्या शत्रूंनी त्याचा छळ मांडिला. मागच्या खेपेस बाचा-बाच होऊन जे प्रतिस्पर्धी काही कारणांने उगीच बसले होते त्यांनी हा संधि साधला. कैवसाहेबाच्या कामांत हात घालण्यास ज्यांस जागा नव्हती त्यांनी आपली मालमत्ता विकून ईस्त इंदिया कंपनीत भाग विकत घेतले, आणि कैवसाहेबाचे दोष काढण्याचा व त्याची छळना करण्याचा अधिकार मुद्दाम आपणाकडे भाणिला. त्यांनी त्याच्या माठाच्या सर्व कर्त्यांची चौकशी चालविली. प्रथमतः अंगदी मःकश्चित् कुळांतले असून अन्पापाने हिंदुस्थानांतले द्रव्य औरपून कैवसाहेबासारखे काही लोक गवर झाले होते त्यांस 'नवाब' असे थट्टेचे नांव लोकांत पडले. ते बहुवक्तृकून गर्विष्ठ, डौली व दांडगे असत म्हणून ते इतर सर्व लोकांच्या डोळ्यांत खुपत होते. त्यांत कैवसाहेबास तर लोक फारच वाईट मानू लागले होते.

इकडे इ० स० १७७० त बंगाल्यामध्ये मोठा दुष्काळ पडला, नद्यांचे पाणी आटले, विहिरी कोरड्या पडल्या, सर्व लोक उपाशी मरू लागले. गरीब गुरीबांची मोष्ट असो; परंतु ज्यांच्या सुंदर कीमल शरीरांत सूर्यकिरणाचा ताप कधी ठाळक नव्हता, अशा नाजूक स्त्रियांची व बालकांची प्रेत रस्त्यांत पडली व नद्यांतून वाहत गेली. अशी माणसे रोज

किती मरत यांची गणती बरोबर सांगतां येत नाही. तथापि त्यांची मोजणी शेंकड्यावर नसे, तर हजारोंवर असे हें खचित आहे. ही अनर्थाची वार्ता यिलाय. तेस समजली तेव्हां तेथील लोकांस फार वाईट वाटलें, आणि असा प्रकार होण्यास बंगाल्यांतील इंग्लिश कामदार कारणीभूत आहेत असे त्यांच्या मनांत पक्कें ठसलें. तेणेंकरून तर क्लैवसाहेबाच्या करणीविषयी लोकांस अधिक संशय उत्पन्न झाला. वास्तविक पाहिलें असतां सदरीं लिहिलेल्या अनर्थास केवळ इंग्लिश कामगारांचा अधाशीपणाच कारण होता असें नाही. त्या वर्षी पाऊस मुळींच पडला नाही, त्याला ते काय करतील ? असे.

इतका गवगवा झाला तरी पार्लमेंत सभेनें हिंदु-स्थानाच्या राज्यव्यवस्थेकडे लक्ष दिलें नाही; परंतु पैसा नाही व उत्पन्नही पुरत नाही इत्यादि गोष्टींची रड त्या संधीस ईस्टइंडिया कंपनीच्या कामदारांकडून येऊं लागली, तेव्हां तिला त्याजकडे लक्ष पुरविणें भाग पडलें. इंडिया हीस, पार्लमेंत सभा, इतर सरकारी कचेऱ्या व लोक यांसमये क्लैवसाहेबाचा द्वेष बऱ्याच दिवसांपासून होऊं लागला होता म्हणून हिंदु-स्थानांतील राज्यव्यवस्थेची चौकशी प्रथमतः त्याज-वरचें कडाडली. त्यावेळीं त्यास कोणी मोठा साह्य करणारा नव्हता. ग्रानाव्हिल मरून गेला होता व त्याच्या जुठीच्या मंडळीची वातावात झाली होती. त्याजवरील दोषाच्या पुराव्याचा खूप अभिमार करून त्याला पार्लमेंत सभेतून हाकून लावें, त्याची सगळी

दौलत लुटावी आणि जनांत त्याची छीः धू, करावी अशी त्याच्या बैऱ्यांची इच्छा होती.

चौकशी सुरू झाली तेव्हां आपल्या साहसी स्वभावाप्रमाणे कैबसाहेबाने आपणावर आलेल्या आरोपांच्या निवृत्त्यर्थ एकसारखे संगतवार आणि संपुक्तिक असे भाषण केले. तेव्हां सर्व सभा चकित झाली आणि शेवटच्या खेपेची आपली कृत्ये अगदी निर्दोष आहेत असे त्याने सर्वांच्या मनांत भरवून दिले; तेव्हां त्याच्या प्रतिपक्षांची हिंमत कांहींशी कमी झाली. म्हणून त्यांनी त्याच्या पेहिऱ्या व दुसऱ्या खेपाच्या वर्तणुकीचा विचार चालविला. त्यांत सुराजउद्दवला उमीचंद, मीर जाफर इत्यादिकांच्या गोष्टीवरून त्याजवर पुष्कळ दोष शाबीत झाले, आणि त्या प्रसंगी त्याची फारच मानखंडना व निर्भर्तना झाली, तेव्हां त्यास परम दुःख वाटले. तथापि तो स्पष्टवक्ता धीराचा पुरुष त्यावेळी उघडपणे असे बोलला की, उमीचंदास फसविल्यांची गोष्ट कबूल करण्यास मला अगदी देखील लाज वाटत नाही, आणि तसा अणीबाणीचा प्रसंग तशा लबाड मनुष्याशी पुन्हा पडल्यास तसेंच कपटाचे आचरण करण्यास मी कधीही टळणार नाही. मीर जाफराने मला पुष्कळ द्रव्य दिले आणि मी ते घेतले हें मला वाबुल आहे तरी त्यांत माझ्या हातून मोठेसे दुष्कर्म घडले असे मला वाटत नाही. आणखी त्याने असे बोलून दाखविले की, एवढा सधन देश माझ्या मुठीत असून मी काय तो एवढाच पैसा जमविला या माझ्या मितलो-

भयिणांचें मला खरोखर आतां मोठें आश्चर्य वाटतें.

कैवसाहेबाची चौकशी पुनः दुसऱ्यावरीं चालू झाली तेव्हां पुष्कळ वादविवाद होऊन, शेवटीं कामन्स सभे-
ने असे ठरविलें कीं, कैवसाहेबाच्या हातून जरी मोठ-
मोठे दोष घडले, तरी त्यानें सरकारास मोठा फायदा
करून दिला, म्हणून त्यास सन्मान देणेंच योग्य आहे.
हा ठराव होण्यापूर्वीच त्याला 'नाइट आफ् बाथ' म्हणून
जो पदवी मिळाली होती तिचा मोठा प्रसिद्ध समारंभ
झाला, व श्रावसायराचा लार्ड लेफ्टनेंतही त्यास
नेमिलें.

अशी यावराथावर झाल्यावर कैवसाहेबास कांहीं
समाधान वाटलें. देशांत प्रथमतः गवगवा झाला
तेव्हां त्यानें त्यांत फारशी दाद दिली नाहीं. तो
तेव्हां हिंदुस्थानांतल्यापेक्षांही मोठ्या डौलानें व मिजा-
जीनें राहात असे; परंतु पहिलीं दुःखे, कपटे, लढाया,
त्यांचे परिणाम, दोष, अपवाद, चौकशी, अप्रतिष्ठा
इत्यादिकांच्या कसाऱ्याखाली त्याचें मन अगदीं धकून
व कांटाळून गेलें होतें. शेवटीं त्याला चैन पडेनासें
झालें म्हणून तो जास्त अफू खाऊ लागला. मग
तिचें त्याला फार व्यसनच जडलें. त्या अमलांत तो
गुंग असता. एकाएकीच मोठ्या राज्यप्रकरणा-
च्या गोष्टी काढाव्या, आणि लहरे गेली म्हणजे मग
उगाच अमिष्टासारखें स्तब्ध बसावें, अशी त्याची अव-
स्था झाली. परिणामी तो १२ नोवेंबर इ० स० १७७४
रोजी त्या पुरुषास आत्महत्या करून घेतली. याप्रमाणें

कैवसाहेबाचा अंत झाला. त्यावेळी तो ४९ वर्षांचा होता.

कैवसाहेबाच्या हातून पुष्कळ कर्मे घडली. त्यांत जीं सत्परिणाम झालीं त्यांचीं इतरांशीं तुलना करून पाहिली तर एकंदरीने त्या पुरुषास उत्तम पुरुषांच्या माळेंत घालण्यास काहीं हरकत नाही असें बहुत ग्रंथकारांचें मत आहे. तो प्रथमतः हिंदुस्थानीत आला तेव्हांपासून इंग्लिशांस जयप्राप्ति होऊं लागली; दुसऱ्या खेपेस मुलूख काबीज करून त्यानें राज्य स्थापिलें, आणि तिसऱ्या खेपेस राज्यव्यवस्था केली. तो सुरूप नव्हता; परंतु त्याचा आंगलोट चांगला असून त्याचे ठायीं तेज फार दिसत असे. त्याचीं बहुतेक कर्मे मागे वर्णिली आहेत त्यावरून त्याचा स्वभाव कोणत्या प्रकारचा होता हे सहज लक्षांत येईल. म्हणून त्याविषयीं येथें निराळे लिहिणें नको.

घारन हेस्तिग.

ह्या पुरुषाचें जन्म इ० स० १७३२ च्या दिसेंवर महिन्याच्या ६ व्या तारखेस झालें. नंतर थोडक्याच दिवसांनीं त्याची आई मरण पावल्यामुळें त्याचा सांभाळ त्याच्या विचाऱ्या वृद्ध गरीब आज्ञास करावा लागला. त्यानें त्याला चालता बोलता येऊं लागतांच एका लहानशा गांवठी शालेंत घातलें. तेथें त्यानें लिहिण्यावाचण्याचा थोडाबहुत अभ्यास केला.

तो सात आठ वर्षांचा झाला तेव्हां त्याच्या पूर्वजांची सर्व कथा त्यास समजली. त्यांची वढती,

राजनिष्ठा, आणि त्यांची मानमान्यता ही जेव्हां त्याने ऐकिली तेव्हां त्यास त्याच्या स्वतःच्या स्थितीच्या विचाराने फार दुःख झाले आणि माझ्या एवढ्या योग्य वाडवाडिलांचा मूळचा प्रदेश जो देल्सफोर्ड त्यांत मी आपले नांव त्याच्या प्रमाणेच एकवेळ गाजवीन असा त्याने निश्चय केला.

हेस्तिंग आठ वर्षांचा झाल्यावर त्यास त्याच्या मामाने लंडनास नेले. तेथे तो नाटिंगहामच्या शाळेत जाऊ लागला. त्या ठिकाणी त्याच्या अभ्यासाची सौध चांगली होती; परंतु खणेंपिणें, वस्त्रप्रावरण इत्यादि गोष्टी. विषयी जे हाल त्यास भोगावे लागले ते लिहितां पुरवत नाहीत. दहा वर्षांचा झाल्यावर तो वेस्तमिनिस्तर शाळेत गेला. तीत त्याचा चांगला विद्याभ्यास झाला, आणि पुढें लागलीच जी परीक्षा झाली तीत तो इतरांपेक्षा उत्तम ठरला.

इतक्या गोष्टी घडल्या तों हेस्तिंगास चवदावें वर्ष लागले आणि पुढें थोड्याच दिवसांनी त्याचा मामा मरण पावला. त्याने मरतेसमयी हेस्तिंगास विसविक नामिक एका आस मनुष्याच्या स्वाधीन केले. त्याने त्याचे काही दिवसपर्यंत चांगल्या रीतीने पालनपोषण केले; परंतु पुढें त्याला त्याचे मोठे ओझे वाटू लागले. शाळेमध्ये दिवस गेले ते बस झाले. आतां काही तरी पोटाचा उद्योग पाहा अशी त्याने हेस्तिंगाच्या मागे एकसारखी टोचणी लाविली. हे त्याच्या गुरुस समजले तेव्हां त्याने विसविकास सांगितले की, तुम्ही उगीच घाई करू नका. हेस्तिंगाची बुद्धि चांगली आहे, त्याला

भाणखी कांहीं दिवस शाळेंत राहून अभ्यास करूं द्या, म्हणजे तो पुढें खचीत चांगलें नशीब काढील. तरी त्या हट्टी मनुष्यानें त्या विद्वान् हितवादी पुरुषाचें कांहीं ऐकिलें नाहीं. शेवटीं त्यानें त्या मुलास ईस्तंडादया कंपनीच्या शाळेंत पाठवून, थोडक्याच दिवसांमध्ये दिशेब व जमाखर्च यांत तबेज करून इ० स० १७५० च्या अवेलीस जहाजांतून हिंदुस्थानाकडे लावून दिलें त्यावेळीं तो १७ वर्षांचा होता.

ती आवडोबर महिन्यांत बंगाल्यास पोहोचला, आणि त्याला तेथें लागलीच कारकुनीची जागा मिळाली. ती सरकारी कामाची नव्हती तर व्यापारांतली होती; कारण त्या संधीस कर्नाटकामध्ये फ्रेंच, इंग्लिश, आणि नवाब यांची धामधूम चालून तेथें इंग्लिशाच्या राज्याधिकाराचें निशाण मोठ्या डौलानें फडकत होतें, तरी बंगाल्यांत अगदीं स्वस्थता असून तेथील इंग्लिश राहवासी व्यापाराच्या कामांत मग्न होते.

हे कारकुनीचें काम दोन वर्षेपर्यंत कोल्यावर मुर्शिदाबादेजवळ काशिबाजार म्हणून एक गांव आहे तेथेच व्यापार संभाळण्याच्या कामावर त्याची नेमणूक झाली. तेथें त्यानें मोठ्या हुशारीनें व मेहनतीनें आपलें काम चालविलें आहे इतक्यांत बंगाला, बाह्यार आणि ओरिसा या प्रांतांच्या सुराजउद्दला नामक महाजुलमी नवाबानें इंग्लिशांशीं वैर बांधून, त्यांचा व्यापार अगदीं तप्त करून टाकावा या बुद्धीनें काशिबाजारावर स्वारी केली, आणि हेरिंतास कैद करून मुर्शिदाबादेस पाठविलें; परंतु तेथें त्यानें त्याला फार

(१०६)

दिवस अडकवून न ठेवितां दच लोकांच्या सांगण्यावरून लौकरच सोडून दिलें.

इकडे कलकत्त्यावर नवाबाची धाड पडून तेथील गव्हर्नर वगैरे सर्व बडेबडे इंग्लिश लोक, हुगळी नदीमध्ये फुडा म्हणून जें एक वेठ आहे त्याजवर पळून जाऊन राहिले होते. त्यांत आपल्या विषयीं नवाबाच्या दरबारांत काय काय मसलती चालल्या आहेत त्या जाणण्याविषयी फार उत्कंठा झाली. इतक्यांत हेस्टिंग तिकडून सुटून आला त्यानें त्यांत जें पाहिजे तें सर्व कर्चें वर्तमान सांगितलें, आणि त्या दरबारचे सर्व वेत आपणांस अनापासें कळतील असें तिकडचें वळण बांधिलें. या गोष्टीच्या योगानें त्याचें वजन इतकें वाढलें कीं, नवाबास पदच्युत करण्याचा मोठा वेत जो फार गुप्तपणें चालला होता त्यांत त्याची सहा मसलत घेऊं लागले.

कलकत्त्यावरच्या स्वारीच्या गडबडींत कैवसाहेबाचें शौर्य व ऐश्वर्य पाहून हेस्टिंग साहेबाचे बाहु फुरफुरले, आणि लढाईस आरंभ झाला तेव्हां तो यत्न करितो दिपाई होता, परंतु त्याची चलाखी, हुशारी आणि सम्यक्सूत्रकता ही कैवसाहेबाच्या नजरेस आल्यावरून त्यानें त्यास लढाई संपल्यावर लागलेंच मीर जाफराच्या दरबारीं इंग्लिशांच्या तर्फे वकील नेमिले. त्या काळावर तो इ० स० १७६१ पर्यंत राहिला, परंतु त्याच वर्षी त्याला कौन्सलदारीची जागा मिळाल्यामुळे तो मुर्शिदाबादेहून निघून कलकत्त्यास जाऊन राहिला, तेव्हा कैवसाहेब स्वतःची गोळा होता.

वहान्तिस्तर्त साहेब गव्हर्नर होता. प्रजेची स्थिति अगदी वाईट होती, एतद्देशीय श्रीमान् व वजनदार लोक गरीबगुरीबांच्या माना मुरगळून त्यांच्या ब्रव्यावर स्वस्थ ऐषआराम भोगीत, कितीएक इंग्लिश काम-गारही त्याप्रमाणेंच जुलूम करून आपली पिशवी भरीत. काळे लोक व गोरे लोक यांच्या कटकटी साऱ्या म्हणजे त्यांत न्यायाऱ्याय एकीकडे राहून काळ्यांच्या कपाळीं अपयश घेऊन त्यांस नशिपत भोगावी लागे. इतकी घाशीसमी चालली होती तरी त्या प्रसंगीं हेस्तिंग साहेबांच्या हातून जुलूम किंवा लाच यांपैकी काहीं एक दुष्कर्म घडले नाही, यास दोन प्रमाणे आहेत. त्याजवळ फार पैसा नव्हता हे एक, आणि त्याच्या कारकीर्दीच्या भेती त्याच्या दुस्मानांनी त्याच्या सर्व कृपांबद्दल सरकाराकडून त्याची फार बारकाईने कडक चौकशी करविली, तेव्हा या वेळेचा काहींच उल्लेख निघाला नाही हे दुसरे. तो नुसता कौन्सिलदार होता म्हणून लोकांचा सोपाळ करणे जरी साक्षात त्याच्या हाती नव्हते, तरी तो आपल्या इतर देशबांधवांसारखा निर्दयपणा करिता तर मोठा श्रीमान् झाला असता यांत अगदीं संशय नाही.

इ० स० १७६४ त हेस्तिंग साहेब स्वदेशीं गेला, तेव्हा त्याने हिंदुस्थानांत कमाविलेलें सगळें द्रव्य बरोबर नेलें नाही. वाटखर्चास पुरून थोडा बहुत शिल्लक राही इतका मात्र घेऊन बाकी सर्व पैसा पुष्कळ व्याजाच्या लोभानें या देशांतच त्याने ठेविला; परंतु कूळ सावकाराच्या म्हणण्याप्रमाणें व्याज देण्यास कबूल

सालें म्हणजे तीच मुदलास बोळ बसण्याची निशाण अशी सावकारीत म्हण आहे. तिजप्रमाणें याच्या पैशाच वाढ साली म्हणजे त्याच्या एवढ्या ठेवीपैकी एव कवडी देखील त्याच्या हातीं परत आली नाही.

तो स्वदेशी सुमारे चार वर्षेपर्यंत राहिला. त्या मुदतीतलें त्याचें वर्तमान आम्हांस फारसे माहीत नाही; परंतु इंग्लिश कोशाचा आदिकर्ता, प्रख्यात विद्वान् डाक्टर जाव्हान याचा व त्याच्या फार स्नेह जमला हीच काय ती त्या वेळेची विशेष गोष्ट प्रसिद्ध आहे.

पैसा बरोबर नेला होता तो आसवगांचें दुःख निवारण्यांत व खाण्यापिण्यांत खर्चून गेल्यावर आपण काहीं उद्योगासाठीं हिंदुस्थानांत जावें, असें हेस्तिंग साहेबाच्या मनांत आलें. म्हणून त्यानें आपल्या पूर्वीच्या पजमानाची (कंपनीची) प्रार्थना केली. त्यांनीं त्याची विद्वता व बुद्धिचातुर्य इत्यादि गुण पाहून त्याला सदासण्या कौन्सिलदारीची जागा दिली. ह्या नव्या कामावर रुजू होण्याकरितां तो इ० स० १७९१ त इकडे यावयास निघाला. त्याच जहाजांतून इमहाफ या नांवाचा कोणी जर्मन मनुष्य चिंताऱ्याच्या धंद्यावर हिंदुस्थानांत पोढ भरण्याच्या उद्देशानें आपल्या स्त्रीसह वर्तमान इकडे येत होता. ती स्त्री मोठी रूपवती, गुणवती आणि बुद्धिमती असून तारुण्याच्या भरांत आली होती. तिचें आणि तिच्या नवऱ्याचें जसतः तसे तिला त्याचा अगदीं कंटाळा आला होता. मशा अवस्थेत असता हेस्तिंग साहेबाचें आ-

चरण, त्याचा डोल, त्याचें वैभव, त्याच्या नशीबाची भरभर आणि त्याच्या ज्वानीचा भर इत्यादि गोष्टींनीं त्या तरुणीचें मन त्याजकडे लागत चाललें. त्याला ही ती आवडूं लागली. इतक्यांत हेस्तिंग साहेब दुखण्यांत पडला. मग तर त्याची प्रीति ओढून घेण्यास तिला फारच उत्कृष्ट संधि सांपडला. तिनें त्याचें औषधपाणी व जेवणखाण यांची इतकी टापटीप राखिली कीं, तिच्या योगानें ती त्याची अगदीं जीव-लग होऊन गेली. शेषटीं असें झालें कीं, तिजपासून एक पळभर देखील त्याच्यानें दूर राहवेना. तीं सगळीं मद्रासेस पोहोचल्यावर हेस्तिंग साहेबाशीं लग्न लावण्यास मोकळीक मिळावी म्हणून आपला आणि नवऱ्याचा घटस्फोट करून टाकण्याविषयी त्या तरुण स्त्रीनें किर्याद केली. तिजविषयी पुष्कळ वाद-विवाद होऊन शेषटीं असें ठरलें कीं, तिचा फ्रांकोनि-याच्या कोर्तांत जो निकाल होईल, त्याप्रमाणें त्या उभयतांनीं वागावें; आणि हा निकाल कळे तोपर्यंत त्या उभयतांनीं हेस्तिंग साहेबाजवळच असावें.

मद्रासेस आल्यावर हेस्तिंग साहेबानें थोडक्याच दिवसांत आपल्या यजमानाच्या मर्जीप्रमाणें राज्यव्यवस्था केली. तिच्या योगानें त्यास पुष्कळ नफा होऊ लागला; तेव्हां हेस्तिंग खरोखरच मोठा हुशार, बुद्धिमान आणि व्यवस्थापक आहे, असें डैरेक्टर लोकांच्या मनांत येऊन त्यांनीं त्याला बंगालच्या गव्हर्नराची जागा दिली. तो ह्या नवीन कामावर रुजू होण्याकरितां इ० स० १७७२ च्या अवेलीस मद्रासेहून निघून

बंगाल्यास आला. तेव्हां इमहाफ आणि त्याची स्त्री, हीं उभयतां त्याजवरोवरच होती.

बंगाल्याचा कारभार हेरितगसाहेब पाहू लागला तेव्हां तेथची स्थिति कांहीं चमत्कारिक होती. इंग्लिश लोक काळ्या लोकांवर हवा तसा अंमल चालवीत, तरी ते आपणांस राजे म्हणवीत नसत. आम्ही दिल्लीच्या बादशाहाचे नौकर आहों, असें म्हणून ते सर्व कागदपत्र त्याच्या नांवानें करीत; आपल्या टांकसाळेंत त्याच्या नांवाची नाणीं पाडीत; परंतु इंग्लिशांच्या यःकश्चित् कारकुनांचा जितका वचक लोकांत होता तितका खुद्द नबाबाचा देखील नव्हता.

तेव्हांच्या गव्हर्नरांस इल्लींच्या इतका अधिकार नव्हता. कोणत्याही कामांत त्यांनीं इतर कौन्सिलदारांप्रमाणें मत दावें, आणि दोहों पक्षांकडे समान मतें होऊं लागल्यास त्यांचें एक मत अधिक धरावें आणि बहुमताप्रमाणें ठराव करावा, अशी बहिवाट होती. लढाया, तह, परराज्यांशीं ठराव इत्यादि गोष्टी सदरीं सांगितल्याप्रमाणें ठरत, तेणेंकरून कधीं कधीं असें होई कीं, कौन्सिलसभेंत दुफळी झाली म्हणजे गव्हर्नराचें म्हणणें एकीकडे राहून कौन्सिलदार म्हणत त्याप्रमाणें समळें घडे, असा प्रकार होता. इल्लींचा प्रकार पाहून कांहीं भिन्न आहे; तो असा.—सर्व कामांचा मुख्य अधिकारी गव्हर्नर आहे, त्यास योग्य काली योग्य मसलत देणें, आणि राज्यकारभार चालविण्यास वक्तृशौर सहाय करणें, एवढेंच कांय तें काम इल्लींच्या कौन्सिलदारांकडे आहे. गव्हर्नरानेंही

त्यांचे विचार हमेषा घेत जावे, असा मुखा सरकारचा हेतु आहे.

सदरील कलमाच्या पूर्वाधात वर्णन केल्याप्रमाणे हेरिंतग साहेबाच्या वेळी राज्यकारभाराची व्यवस्था होती व त्याचें आणि त्याच्या कौन्सिलदारांचें वैमनस्य होतें. तेणेंकरून कितीएक वर्षे त्याचा हाव राज्यकारभारांत शिरलाच नाही.

त्यावेळीं इंग्लिश लोक बंगाल्याच्या राज्यकारभाराकडे फारसे लक्ष्य देत नसत; कारण लढाया करणें, तह ठरविणें इत्यादि गोष्टींकडे त्यांचें सगळें चित्त लागलें होतें. वसुलाच्या व न्यायाच्या कामाकडे कोणी दुकूनही पाहात नसे. देशाचा राज्यकारभार इंग्लिश लोक करितात असें लोकांस वाट्यात्कारें दिसे; पण तसा कांहींएक प्रकार नव्हता. बंगालच्या नवाबाचा मुख्य प्रधान मुर्शिदाबादेस राहात असे; त्याच्या हातीं सगळें राज्यव्यवस्थेचें सूत्र हातें. त्याला दरसाल दहा लक्ष रुपये वेतन होतें; आणि शिवाय सालीना तीस लक्ष रुपयांचा नवाबाकडचा खर्च त्याच्याच हातून होत असे. या प्रधानास देशाचें काम बरोबर चालविता येईना म्हणून याच संधीस त्याजकडून लष्कराचें व परराजांकडील बोलण्याच्या विचाराचें काम काढून इंग्लिशानीं आपणांकडे घेतलें. तेव्हां त्याच्या हातीं वसूल, न्याय आणि देशांतील बंदोबस्त हीं कामें मात्र राहिलीं. आणि हीं तो बरोबर चालवितो किंवा नाही हें पाहणें इंग्लिश-शांखेरीज दुसऱ्या कोणाकडेही नव्हतें.

एवढ्या मोठ्या जागेविषयीं म्हणजे कोणास लोभ

उत्पन्न होणार नाही असें नाही. त्याप्रमाणें ती मिळविण्यासाठीं मोठे श्रीमान्, वजनदार, उद्योगी, आणि महत्त्वाकांक्षी, अशा दोन पुरुषांनीं प्रयत्न चालविला. त्यांत एक मुसलमान होता, त्याचें नांव महंमद रोजाखान आणि दुसरा बंलाली ब्राह्मण होता, त्याचें नांव महाराज नंदकुमार.

सुराजउद्दवल्याच्या वेळेपासून ह्या ब्राह्मणाच्या हातून पुष्कळ मोठमोठ्या गोष्टी घडल्या होत्या आणि त्यांत ईश्वरानें त्याला संपत्ति, चातुर्य, कपट इत्यादिकांहीं युक्त केलें होतें, तेणेंकरून लोकांत त्याचें वजन फार होतें, व त्यांची त्यावर निष्ठाही मोठी होती. याच्या कपटी स्वभावाविषयी एका विद्वान् इंग्लिश ग्रंथकारानें फार चमत्कारिक वर्णन लिहिलें आहे. त्यांत तो असें म्हणतो कीं, इंग्लिश लोकापेक्षा इटालियन लोक कटपी, इटालियनापेक्षा हिंदुलोक कपटी, सगळ्या हिंदूंत बंगाली लोक कपटी, आणि अशा बंगाली लोकांत नंदकुमार हा कपटिशिरोमणि होता. केवळ त्याचीच गोष्ट अशी होती असें नाही, तर बंगाली लोकांचा मूळस्वभावच तसा आहे. ते शरीरानें कमकुवत, मनानें हलके व धैर्यहीन आहेत. त्यांस स्वतंत्रतेची आवड नाही, सत्यावर निष्ठा नाही, नीतीवर श्रद्धा नाही, कोणी अरे म्हणेल तर त्यास कांहीं म्हणण्याचें सामर्थ्य नाही, आणि वेळ मारून नेण्यासाठीं कोणतेंही अनुचित कर्म करण्यास भय वाटत नाही. त्यांचे हरणक कामांत बळकट हत्यार काय तें कपट; दुसरे काही नाही. हे विशेष स्पष्ट होण्याकरितां

स्वसंरक्षणाच्या कार्मी रेड्यास शिंगें, वाघ्रास नखें, किंवा विंचवास नागी जशीं साधर्मीभूत होतात त्याप्रमाणें बंगाली लोकांस कपट, असें म्हटलें तरी चालेल. खोटा कांगद करणें, खोटी शपथ वाहणें, खोटी साक्ष देणें, ह्या गोष्टी तर त्यांस करतलामलवतू वाटतात. त्यांच्यांत शिपाईपणा हा कसा तो बिलकूल वसतच नाही. यावरून त्यांचा स्वभाव सहज लक्षांत येईल.

नंदकुमार हा मोठा देशाभिमानी व कामकाजांत पटाईत आहे असें सर्व लोकांस वाटत होतें आणि तें बहुतांशी खरें होतें यांत संशय नाही, तरी इंग्लिशांनी खोट्या कांगदाच्या वगैरे कपटकर्मांत एक दोन वेळ पकडून त्याला बरेंच फजीत केलें. नंतर त्याची एक मोठी लवाडी उघाडीस आली. ती अशी की, तो आपणास वाढ्याकारें इंग्लिशांचा दोस्त म्हणवीत असतां दिल्लीचा बादशाहा व कर्नाटकातील फ्रेंच अधिकारी यांनी त्यांच्या विरुद्ध जो मोठा गुप्त कट चालविला होता त्यांतील सर्व पत्रव्यवहार हा करीत असे. ह्या गोष्टीच्या चौकशीअंती पुरावा झाल्यावर त्याला इंग्लिशांनी कांहीं दिवस प्रतिबंधांत ठेविलें होतें. तथापि तितक्याही गोष्टीस विरजण घालून त्यानें आपल्या शहाणपणाच्या बळानें आपली सुटका करून घेतली; आणि पुनः पहिल्याप्रमाणें लोकांत आपला वस बसविला.

प्रधानकी क्रोणास द्यावी याची पुष्कळ वाटाघाट होऊन शेवटीं क्लेवसाहियानें महंमद रोजाखानास वस्त्रें देवविली. तेव्हां नंदकुमाराची अगदीं निराशा झाली;

आणि तो अधिकार प्राप्त झालेल्या आपल्या मुसलमान शत्रूचा फार द्वेष करू लागला.

हेस्तिंग साहेब बंगालचा गव्हर्नर होऊन आला तेव्हां सदरील नेमणुकीस सुमारे सात वर्षे होऊन गेली होती. मीरजाफराचा अल्पवयस्क मुलगा गादीवर होता; आणि सर्व कारभार प्रधान पाहात असे. प्रांताचे उत्पन्न छैवसाहेबाच्या व्यवस्थेप्रमाणे इंग्लिश कडे जमा होत असे. परंतु हिंदुस्थानाप्रमाणे दुसरा कोणताच मुख्य धनस्तर नाही, अशी दंतकथा विलायतेतील कंपनीच्या मुख्य कामगारांच्या मनावर अगदी बळकट ठसून गेली होती, त्यामुळे त्यास ते उत्पन्न फारच थोडे वाटत असे; आणि उत्पन्नाची इतकी कमताई पडण्यास, हिंदुस्थानातील कारभाऱ्यांची लबाडी कारण आहे, असे ते उघड बोलत असत. शेवटी, ह्या गोष्टीचा विलायतेस गवगवा झाला; आणि महंमद रोजाखानाचा नाश करण्यास, बहुत दिवसांपासून ठपलेला जो मार्ग सांगितलेला कपटिशिरोमणि ब्राह्मण त्याने आपल्या तेथच्या वकिलास नानाप्रकारच्या गोष्टी कळवून, त्याकडून त्या मुख्य कामगारांचे कान भरविले. तेव्हा त्यांनी हेस्तिंग साहेबास फार जलदीने असा हुकूम पाठविला की; तुम्ही मुर्शिदाबादेस जालिस्तानदकुमीराच्या मंदतीने महंमद रोजाखानाच्या वाड्याची एकदम जप्ती करावी, त्यास त्याच्या मुलांमाणसासुद्धा व त्याच्या पक्षाच्या लोकासुद्धा कैद करावे; आणि त्याच्या राज्यकारभाराची चौकशी फार बारीक रीतीने चालवावी.

या हुकुमानें नंदकुमारास आनंद झाला, परंतु त्याचा व हेरिंतगसाहेबाचा कांहीं कारणावरून पूर्वी मोठा वाद झाला होता, तेव्हापसून ते एकमेकास पाण्यांत पाहात होते; म्हणून त्या हुकुमांत त्याचें नांव असल्यामुळें साहेबास कांहींतें वाईट वाटलें; परंतु करतो काय? हुजूरच्या हुकुमापुढे त्याचा इलाज खुंटला. शेवटी त्या अज्ञेप्रमाणें महंमद रोजाखानास मुशिदाबाद पेंथें रात्री निजल्या जागीं कैद केलें, आणि शिताबराय म्हणून एक गृहस्थ बाहारप्रांताचा सुभेदार होता त्यालाही मिलाफी असल्याच्या आरोपावरून कैद केलें. त्या दोघांस कलकत्याकडे रवाना करून दिल्यावर मग हें वर्तमान कौंसलदारांस समजलें. तों-पर्यंत त्यांस त्याची वार्ता देखील माहीत नव्हती. असें होण्याचें कारण इतकेंच कीं, तो हुकूम फक्त हेरिंतग साहेबाच्याच नांवानें आला होता.

दोघांचें मांडण आणि तिसऱ्यास लाभ, या म्हणीप्रमाणें सदरील गोष्टींचा परिणाम झाला तो असा.— महंमद रोजाखानास कैद करतांच, हेरिंतग साहेबानें ती दिवाणगिरीची जागा अजी कमी केली, आणि त्याजकडे जें काम होतें तें सर्व इंग्लिशांकडे घेतलें. नवाबास केवळ रयतेप्रमाणें कांहीं पेसाशन करून देऊन घरीं बसविलें. तो लहान होता म्हणून त्याच्या पालनपोषणाकरिता, त्याच्या बापाच्या वेळची मणी बेगम म्हणून एक चांगली स्त्री होती, तिची नेमणूक केली, आणि त्याच्या घरचा इतर कारभार, नंदकुमाराचा मुलगा राजा गुरुदास यास सांगितला.

याप्रमाणें राज्यक्रांति पुरती केल्यावर, हेस्तिंग साहेबानें सदरील दोन कैदींची चौकशी सुरू केली. तीत शिवाबराय प्रथमतःच निर्दोष ठरला, आणि सुटला. महंमद रोजाखानाच्या मुकदम्यास आरंभ होताच, नंदकुमार पुढें सरसावून त्याजवर गुन्हाची शाबिदी करूं लागला. त्यानें त्या कामीं आपली पराकाष्ठा केली, तरी शेवटीं काहीं झालें नाहीं. निरपराधी म्हणून महंमद रोजाखानास हेस्तिंग साहेबानें एकदम सोडून दिलें. तेव्हां ज्या जागेकरितां इतका भगीरथ प्रयत्न केला ती जागा कभी झाली. आणि ज्या बैऱ्याच्या नाशार्थ इतका इलम बांधिला. तो वैरी याच्या कंसासही ढका न लागतां सुटून गेला, हें पाहून नंदकुमाराच्या पायांचीं आग भस्तकीं गेली. आणि त्या वेळेपासून त्यानें हेस्तिंग साहेबाचा फार द्वेष धारिला.

इतक्या गोष्टी झाल्या नंतर हेस्तिंग साहेबानें राज्यव्यवस्थेकडे लक्ष दिलें. तो पाहूं लागला तो खजीन्यात पैसा शिल्लक नव्हता; आणि तुम्ही कांहीं करा, पण पैसा पुष्कळ पाठवा, अशा अभिप्रायाचे सक्तीचे हुकूम त्याला विलायतेहून कंपनी सरकाराकडून वारंवार येऊं लागले. तेव्हां मिळेल त्या रीतीनें पैसा मिळवून हुकुमाप्रमाणें विलायतेस पाठविणें, किंवा चाकरी सोडणें, या दोहोंतून कोणती तरी एक गोष्ट करणें भाग आहे असें पाहून, त्यानें सल्लान एकीकडे ठेवून, न्यायान्याय मनांत न आणितो, खजीना सरण्याच्या उद्योगास आरंभ केला.

हेस्तिंगासारख्या समयसूचक, बुद्धिमान्, आणि साहसी पुरुषास हिंदुस्थानामध्ये पैसा काढण्याची युक्ति न सुचली, तर तो मोठा चमत्कारच समजला पाहिजे. त्याने प्रथमतः बंगालच्या नवाबाच्या वेतनाची रकम, जी तीसलक्ष रुपये होती ती एकदम निमे, म्हणजे पंधरा लक्षांवर आणिली. पूर्वी, मोगल सरकाराने इंग्लिशांस कांहीं प्रांत दिले होते, त्यांबद्दल व खंडणीसारख्या कांहीं देणगीबद्दल, त्यांस त्याजकडे असलेले कोरा व अलहाबाद हे प्रांत देऊन शिवाय त्यांस दरसाल तीस लक्ष रुपये भरावे लागत असत, ते त्याने, मोगल खंडणी घेण्यासारखा प्रबल नाही, असे निमित्त लावून देण्याचे बंद केले; व ते दोन्ही प्रांत परत घेऊन अयोध्येच्या नवाबास पांच लक्ष रुपयांस विकले.

पैसा काढण्याचा आणखी एक प्रसंग हेस्तिंग साहेबास लवकरच साधला. त्याचा प्रकार असा — अयोध्येचा नवाब सुजाउद्दौला, याचा रोहिलखंडावर कोणत्याही प्रकारे वारसा नसता, ते घेण्यासाठी तो बहुत दिवस ठपला होता; परंतु तेथचे लोक (रोहिले), स्वभावाने तुसड, दूर, आणि स्वतंत्रतेने राज्य हाकणारे अशी त्यांची आख्या पडिल्याप्रमाणे होती, म्हणून त्याजवर हल्ला करण्यास त्याला सहसा धैर्य होईना, तरी कोणी बलिष्ठ साहाय्य करील तर एकादा यत्न करून पड्या, असे त्याच्या मनांत होते. ती त्याच्या मनांतील गोष्ट घडून येण्यास हा प्रसंग फार चांगला सांपडला. हेस्तिंग साहेबास द्रव्य पाहिजे होते, ते

सुजाउदवल्याजवळ विपुल होतें; आणि सुजाउदव-
ल्यास शूर सैन्याची गरज होती, तें हेस्तिंग साहेबाच्या
ताब्यांत होतें. तेणें करून उभयतांचा सवदा तत्काळ
जमला. त्याचा ठराव असा झाला कीं, हेस्तिंग साहेबानें
इंग्लिशांचें सैन्य, सुजाउदवल्यास, रोहिलखंडावर
स्वारी करण्याकरितां द्यावें; आणि त्याबद्दल त्यानें
हेस्तिंग साहेबास, सैन्याच्या जाण्यायेण्याच्या खर्चा-
शिवाय, निराळे एकरकमी चाळीस लक्ष रुपये
द्यावे.

ह्या ठरावाप्रमाणें इंग्लिश सैन्यासह सुजाउदव-
ल्यानें रोहिलखंडावर स्वारी करून, तेथच्या लोकांस
मारहाणीच्या तडाक्यांनीं आपल्या ताब्यांत आणिलें तें
असो; पण रोहिलखंडाकडे आपला बिलकुल संबंध
नसतां, केवळ द्रव्याच्या लोभानें, न्यायान्याय न
पाहतां, त्या गरीबांवर शस्त्र धरण्याकरितां, हेस्तिंग
साहेबानें नबाबाला सैन्य दिलें. देणें करून त्याच्या
कीर्तीस मोठा कलंक लागला आहे, तो कदापि नाहींसा
व्हावयाचा नाहीं.

याप्रमाणें, लोकांवर कर वगैरे न बसवितां दोन
वर्षांत, कंधनोसरकारच्या हुकुमाप्रमाणें विलायतेस
पुष्कळ पैसा पाठवून, एथच्या खजीन्यांतील पैशाची
चणचण नाहींशी केली.

इतक्यांत, म्हणजे इ० स० १७७३ सालीं मार्च
मैद सभेमध्ये, हिंदुस्तानांतील राज्यव्यवस्थेविषयीं
पुष्कळ वाटाघाट होऊन, त्याच्या व्यवस्थेकरितां
रोमुलेटिंग "आक्ट" या नांवाचा एक कायदा ठरला.

त्यावरून बंगालच्या गव्हर्नरास गव्हर्नर जनरल म्हणावे, त्यानें सगळ्या हिंदुस्तानाचा राज्यकारभार पहावा; त्यापासून अगदीं स्वतंत्र असें एक बादशाही कोडत कलकत्त्यास असावे; आणि कामकाजांत मदत करण्याकरितां, पांच पांच वर्षांच्या नेमणुकीचे असे ४ कौन्सिलदार त्याला असावे; इतके ठराव झाले. त्याप्रमाणें हेस्टिंग साहेब पहिला गव्हर्नर जनरल झाला; आणि बारवेल, क्लारिंग, म्यानसन, व फ्रान्सिस हे कौन्सिलदार नेमिले. त्यांपैकीं पहिला हिंदुस्तानांतच असून त्याचें व हेस्टिंग साहेबाचें सख्य होतें. बाकीचे तिघे विलापतेहून यावयाचे होते. ते येताक्षणीच त्यांच्या सन्मानार्थ १७ तोफांची सरबत्ती करण्याचा हुकूम हेस्टिंग साहेबांनं केला; परंतु आपणांस २१ तोफांची सरबत्ती व्हावी असें त्यांच्या मनांत असल्यामुळे झालेली सरबत्ती त्यांस आवडली नाहीं. आणि गव्हर्नर जनरलानें हा सकृददर्शनी आपला मोठा अपमान केला, असें त्यांस वाटून तेव्हांपासून त्यांच्या वैरास आरंभ झाला आणि शेवटीं तेंच हेस्टिंग साहेबाच्या नाशास कारण झालें.

दुसऱ्या दिवशीं काम सुरू झाल्यावर लागलीच दुफळीं झाली. म्हणजे हेस्टिंग साहेब आणि बारवेल साहेब हे एकीकडे; व नवे आलेले तिघे एकीकडे. ह्यांनीं म्हणावें तें त्यांनीं मोडवें, आणि त्यांनीं म्हणावें तें ह्यांनीं मोडवें, असें चाललें. तीन असामींच्या फळींत फ्रान्सिस नांवाचा जो मनुष्य होता, तो

मोठा विद्वान्, चपळ आणि आपल्या कामांत परम द
असा होता, यामुळे त्यापुढे कोणाचे तेज पडेना. खु
गवर्नर जनरलाचे देखील कोणी ऐकेना. ते ति
जें म्हणत तें करित. हेस्तिंग साहेबाच्या आज्ञेवरून
इंग्लिशांचे सैन्य अयोध्येच्या नवाबाबरोबर रोहिल
खंडांत गेले होते त्यास त्यांनी गवर्नर जनरला
कळविल्यावांचून एकदम परत बोलाविलें आ
इतर कामांत नाना प्रकारचे दोष काढून ते त्याच
उघडपणें निंदा करूं लागले.

नंतर त्यांनी सध्याच्या अंतस्थ कामांत हा
घातला तेणेंकरून दुसरे तर काहीं झालें नाहीं
परंतु जीव व जिंदगी ह्यांच्या रक्षणाची मुष्कील
पडली आणि “बळी तो कान पिळी” ह्या न्यायानें वाग
ण्याचें लोकांनी आरंभिले. मोठ मोठी कामें ते तिघे
पाहात; आणि हलकीं सलकीं कामें मात्र हेस्तिंगाकडे
पेत असत; तथापि हिंदुस्तानाचा राज्यकारभार
चालविण्यांत हेस्तिंग साहेबाइतका दुसरा कोणीही
हुशार नाहीं, असें ते लोकांसमक्ष कबूल करीत असत
। याप्रमाणें हेस्तिंग साहेबावर तीन कौन्सिलदारा
उठले; तेव्हां त्याच्या शत्रूसही अधिक बळ आलें.
योद्ध्याच दिवसांत गव्हर्नर जनरलावर कौन्सिल
सभे पुष्कळ फियारी पडल्या. हे पाहून नंदकु
मारानेही कंवर बांधिली, त्याने कौन्सिलदारांकडे
येऊन, हेस्तिंग साहेबानें मणिबेगम व गुरूदास यांच्या
नेमणुकी करण्यांत पैसा खाल्ला, अशा पुराव्याचा एक
कागद दिला. त्यावरून ते तिघे त्याच्या चौकशीस

बसले. तेव्हां माझी चौकशी करण्यास तुम्हांस अधिकार नाही. असें बोलून, हातपाप आपटीत हेस्तिंग साहेब कचेरीतून उठून गेला. त्याच्या मागून त्याच्या पक्षाचा कौन्सिलदार बारब्रेल हाही चालता झाला. तेजेंकरून अल्पक्षाची जागा रिकामी पडली, तिजवर सर्वानुमते क्वावरिंग बसला. आणि सर्व पुरावा पाहून त्यांनीं असा ठराव केला कीं, हेस्तिंग साहेबानें सदरील नेमणुकांच्या कामीं ३ किंवा ४ लाख रुपये लांच खाल्ला, तो त्यानें ताबडतोब परत दिला पाहिजे.

असें होऊं लागलें तेव्हां विलायत सरकार तरी आपली दाद घेतें किंवा नाही, याची हेस्तिंग साहेबास धास्ती पडून त्यानें, तेथच्या आपल्या माझीन नामक मुनिमाकडे आपल्या कामाचा राजीनामाही पाठविला. आणि त्याला असें लिहिलें कीं, जर सरकारचा कल माझ्या वैय्यांकडे दिसला तरच हा राजीनामा गुदरावा, नाही तर कांहीं कारण नाही.

हिंदुस्थानांत शककर्ते काय ते हे तिघे कौन्सलदार आहेत, अशा समजुतीनें नंदकुमार अगदीं त्याच्या भक्तीस लागला. तेही त्याजवर मोठी मेहेरवांती ठेवूं लागले. अशा रंगांत तो होता इतक्यांत त्या तिघांचा हाडवैरी इलापझा ईपी साहेब कलकत्याच्या बादशाही कोर्ताचा जज्ज यानें त्याला खोटा दस्तऐवज केल्याच्या आरोपावरून एकदम कैद केलें. त्याला जामिनावर सोडवून आणण्याची त्या तिघांनीं आपली पराकाष्ठा केली; परंतु जज्जानें कांहीं एक

ऐकिलें नाहीं, आणि कोर्त सुरू झाल्यावर त्याची चौकशी करून त्याला एकदम फांशीची शिक्षा ठरविली; आणि ती लवकरच अमलांत आणिली. असा नंदकुमाराचा शेवट झाला.

नंदकुमार हा पुरुष मोठ्या धैर्याचा होता. तो आतां मराठ्याचा असें फांशी देण्याच्या ठिकाणी आलेल्या लोकांस वाटून, त्यांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा चालल्या होत्या व केवळ एवढ्याशा अपराधावरून आमच्या एवढ्या मनुष्याचा इंग्लिश लोक जीव घेणार नाहींत, असें कितीएकांस वाटत होते. परंतु तो धिमा पुरुष पालखीत बसून फांसाजवळ आला तेव्हां मात्र सर्वांचा धीर सुटला मग त्यानें माझ्या तिघां कौन्तिलदार मित्रांनीं माझे स्मरण धरावें, आणि माझ्या पश्चात् माझ्या गुरुदासाचा पुत्रवत् सांभाळ करावा. एवढेंच शेवटचें मागणें आहे असें म्हणून गळ्यांत फांत अडकविला तरी त्याच्या चर्येत फरक पडला नाहीं, यावरून त्याचें हृदय किती कठोर असेल बरे!!!

हा खोट्या कागदाचा खटला बऱ्याच दिवसांमागे उत्पन्न झालेला असून, अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी तो बाहेर पडला, आणि नंदकुमारास मारून टाकिले. हे कर्तृत्व हेस्तिंग साहेबाचें असावें असा पुष्कळांस संशय आहे. आणि, 'इपी साहेबानें मला एका समयीं महत्संकटांतून मुक्त केलें, म्हणून मी त्याचें उपकार जन्मोजन्मी विसरणार नाहीं,' असा खुद्द हेस्तिंग साहेबाच्या हातचा लेख आलीकडे प्रसिद्ध झाला आहे,

जय देता, जस लायाच्या मनात पक्कं ठरलं. सगळ्या
 करून हेस्तिंगसाहेवाला ते फार वचकू लागले,
 आणि त्याचें काम पहिल्यापेक्षां सुरळीत चालू लागलें.
 त्याजवर एवढें मोठें संकट आलें होतें तरी त्याचें
 धैर्य खचलें नाहीं. नंदकुमाराचा वध झाल्यावर
 थोडक्याच तासांनीं आपला विद्वान्, स्नेही दाक्टर
 जानसन यास एक पत्र लिहिलें त्यांत त्यानें स्वस्थ
 चित्तेंकरून जोन्सकृत, पारशी भाषेचें व्याकरण,
 हिंदुस्तानाचा इतिहास व येथील पदार्थ इत्यादिकांचें वर्णन
 फार पसंत केलें आहे. ही गोष्ट त्याच्या स्वभावास
 मोठी भूषणप्रद आहे यांत संशय नाहीं.

इकडे नंदकुमार संपला व हेस्तिंगाच्या शत्रूंचा जोर
 कमी झाला, इतक्यांत विलायतेस पार्लमेंत सभेमध्ये
 हिंदुस्तानच्या आलीकडील कारभाराविषयी पुष्कळ
 विचार होऊन गव्हर्नरजनरलानें रोहिलखंडावर
 सैन्य पाठविलें, हा त्याचा मोठा अपराध आहे असें
 सर्वानुमतें ठरलें. दायरेक्टर लोक म्हणजे ज्यांनीं
 त्याला हुशार म्हणून गव्हर्नरजनरल नेमिलें होतें व
 ज्यांची मजीं राखण्यासाठीं त्यानें आपला जीव धो-
 क्यांत घातला होता ते देखील या प्रसंगीं त्याजवर

नाहा.

पाप्रमाणें हेस्तिगाच्या शत्रूंचीं तोंडें बसलीं तरी ते शेवटीं कदाचित् आपलेंसें करतील असें भय पडून हेस्तिगसाहेबाच्या मुनिमानें त्याच्या कामाचा आलेला राजीनामा सरकारांत गुदरला. तो दायरेक्टर लोकांनीं मोठ्या संतोषानें पसंत केला; आणि त्याच्या जागेवर आपणापैकीं व्हेलर नामक एका गृहस्थास नेमिलें. आणि तो हिंदुस्तानांत पोहोचें पर्यंत गव्हर्नरजनरलाचें काम ह्वावरिंग यानें पाहावें असा ठराव केला.

इतक्या गोष्टी विलायतेस घडत असतां, इकडे बंगाल्यांमध्ये कौन्सिल्लेदारांच्या त्रिकुटापैकीं स्थानसन साहेब मृत्यु पावला. तेव्हां त्या पक्षाचे दोन बाकी राहिले त्यांचीं दोनच मते; परंतु दुसऱ्या पक्षाकडे दोघेच होते तरी गव्हर्नरजनरलाचीं दोन आणि ब्राखेल साहेबाचें एक अशीं तीन मते झालीं, तेव्हां हेस्तिगसाहेबाचें चांगलें जमलें. सर्व कामकाजें त्याच्या हातीं आलीं, आणि युक्तिप्रयुक्तीनें भोंसले व अयोध्येचा नबाब यांच्या मुलखांत आपलीं ठाणीं ठेवून इल्लूइल्लू सगळ्या हिंदुस्तानाचें आधिपत्य आप-

वगैरे अनेक सववी काढून काम न सोडण्याचा त्याने
 दृढनिश्चय केला. छावरींग साहेबाने दप्तर आ-
 पल्या ताब्यांत घेऊन किल्ल्याच्या व खजिन्याच्या
 किल्ल्या मागून आणण्यासाठी हेस्तिंगसाहेबाकडे
 मनुष्य पाठविला. तो देईना. त्या एका दिवाणखान्यांत
 छावरींग साहेब अध्यक्षस्थानी (गव्हर्नरजनरलाच्या
 जागी) बसून फ्रान्सिसाच्या मदतीने काम करूं
 लागला; दुसऱ्यांत आपल्या पूर्वीच्या डौलाने हेस्तिंग
 साहेबही बारवेल साहेबास बरोबर घेऊन कचेरी
 करून बसला. दोघेही हटास पेटले. पुष्कळ कामदार
 लोक हेस्तिंग साहेबाच्या पक्षाचे होते; त्यांस त्याने
 आपणाखेरीज दुसऱ्या कोणाचाही हुकूम न मान-
 ण्याविषयी सक्त ताकीद दिली. शेवटी किती-
 कांच्या मध्यस्थीने बादशाही कोर्ताचे जज्ज जे
 सांगतील त्याप्रमाणे उभयतांनीं बतविं, या झणण्यास
 दोघेही कबूल झाले. त्या जज्जाने कागदपत्र वगैरे
 पाहून हेस्तिंग साहेबाचे झणणे रास्त आहे असें
 ठरविलें. तेव्हां छावरींग साहेबास चप्प बसणे भाग
 पडलें.

ह्या जयोत्सवामध्ये इमहाफच्या वायकोच्या अर्जाचा निकाल फ्रांकोनियाच्या कोर्तात तिच्या इच्छेप्रमाणे झाल्याची बातमी आली, तेव्हां हेस्तिगास फार समाधान वाटले, तिने लागलीच आपल्या नवऱ्यास काडी मोडून देऊन वाटेस लाविले. नंतर या आपल्या सुंदर प्रियवधूी हेस्तिग साहेबाने लग्न केले, त्याचा त्याने मोठा समारंभ केला; तेव्हां सगळे बडे लोक त्याजकडे आले होते. क्रावरिंग मात्र आजारी असल्यामुळे आला नव्हता. त्यास मुद्दाम आपण खुद्द त्याच्या वाड्यात जाऊन हेस्तिग साहेबाने आपल्या घरी आणिले. पुढे थोडक्याच दिवसांनी तो त्या दुखण्याने मरण पावला.

इक्यांत व्हेलरसाहेब काम करण्याच्या मोठ्या उमेदीने येऊन दाखल झाला; परंतु हेस्तिगाने त्याची टांकी लागू दिली नाही. म्हणून त्याला कौन्सिलदारीचीच जागा पतकरून स्तब्ध बसावे लागले. तो फ्रान्सिस साहेबाच्या मतास मिळाला; परंतु त्यावेळी हेस्तिगसाहेबापुढे कोणाचेच चालेनासे झाले. सर्व काम हेस्तिग साहेब हाकून लागला. इतक्यामध्ये विलायतच्या लोकांत त्याच्या विषयी जो वैरभाव उत्पन्न झाला होता तो अगदीं विरून गेला. दापरेक्टर लोकांची मने फिरली. त्यांनी त्याची मुदत सरली होती ती आणखी वाढवून त्यासच त्या जागी कायम केले.

जे दापरेक्टर लोक थोडक्याच दिवसांपूर्वी त्याला काढून टाकण्यास तयार झाले होते ते एकाएकी

त्याच्या हिताकडे कसे वळले हा प्रश्न येथे उत्पन्न होतो. त्याचें समाधान असें आहे कीं, त्या संधीस अमेरिका, फ्रान्स, स्पेन आणि बाल्तिक समुद्रांतील बेटें यांतील लोक प्रेतभ्रितनावर अगदीं विथरून गेले होते आणि हिंदुस्तानामध्यें शिंदे, व होळकर, यांनींही गडबड मांडिली होती. अशा संकटाच्या वेळीं हिंदुस्तानांतील आपल्या मुलखाचें रक्षण करण्यास त्यांतला पक्का माहितगार व हुशार हेस्तिंग साहेबासारखा दुसरा कोणी नाहीं अशी गोष्ट त्यांच्या मनांत पूर्णपणें बिंबवण्यावरून त्यांनीं सदरील ठराव केला.

पुढें तो राज्यव्यवस्था फार बोरकाईने पाहूं लागला, तेव्हां फ्रान्स देशचा यादशाहा १६ वा लुई याजकडून एक वकील पुष्कळ पत्रे व नजराणे घेऊन पुण्यास आला आहे व तेथें इंग्लिशास हिंदुस्तानांतून हाकून लावण्याविषयी पेशवे व फ्रेंच ह्यांच्या मसलती चालल्या आहेत अशी गुणगुण हेस्तिंग साहेबास कळली. तिच्या सावधानिरीकरितां त्यानें बग्हाड प्रांतांतील संस्थानिक भोंसला याचें साहाय्य मागितलें तें देण्यास तो कबूल झाला, तेव्हां त्यास हाताशीं धरून राघोबादादास पेशवाईची गादी मिळवून देण्याच्या निमित्तानें पुण्यावर स्वारी करावी आणि पेशव्यांची वळवळ मोडून टाकावी असा हेस्तिंग साहेबानें निश्चय केला. इतक्यांत इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या मध्यें लढाई सुरू झाल्याची खबर आली ती कानीं पडतांच बंगाल्यामध्ये फ्रेंच लोकांच्या ज्या वखारी वगैरे होत्या त्या हेस्तिंग साहेबानें जप्त

करवून आपल्या ताब्यांत घेतल्या, पांदिचरीवर हल्ला करण्याविषयी मद्रास सरकारास लिहिलें, हुगळी नदींत आरमारचा पाहारा बसविला, आणि काळ्या लोकांच्या ९ पलटणी नव्या भरल्या. पुढें लवकरच मराठे व इंग्लिश यांची लढाई सुरू झाली. ती राहून राहून चार वर्षे पर्यंत चालली होती. तींत गोदार्द साहेब व पाफम साहेब वगैरे सरदारांनीं पुष्कळ पराक्रम करून अमदावाद, ग्वालेर इत्यादि शहरें घेतलीं. तरी एकंदरीनें इंग्लिशांचें पुष्कळ नुकसान झालें.

झाबरेग साहेबाच्या जागेवर सर एरकूट नामक साहेबाची नेमणूक झाली, आणि तो आपल्या कामावर आला. तो गव्हर्नरजरलाच्या धोरणानें वागण्यास जरी मनापासून खुष नव्हता तरी त्यानें त्याचा कधीं द्वेष केला नाहीं. कर्नाटकांत फ्रेंचांस हतवीर्य करून व बादिवाश येथें मोठा जय मिळविल्यावरून त्याची पूर्वीच पुष्कळ कीर्ति झाली होती. त्याला द्रव्यादिकें करून वश करून घेण्याविषयी हेस्तिंग साहेबानें यत्न करून पाहिला, परंतु तो सिद्दीस गेला असें दिसत नाहीं. असा दुफळीचा विसकट झाल्यावर बादशाही कीर्ताचा जज्ज इपी साहेब यानें द्रव्य-लोभ धरून बंडाळी मांडिली होती तीही युक्तिप्रयुक्तीनें हेस्तिंग साहेबानें मोडून टाकली. या कृत्यांत त्याचे बरेच दिवस गेले.

इपी साहेबाची गडबड मोडण्यांत हेस्तिंग साहेबानें जी वृत्तणूक केली ती फ्रांसिस साहेबाला विलकुल

आवडली नाही, आणि आपल्या प्रतिपक्ष्यांचा दिवसेंदिवस
 अधिक पगडा पडत चालला असे वाटून त्याला
 फार त्रिष आला. तेव्हां, मरेन की मारीन, असा
 त्याने निश्चय केला. आपण द्वंद्वयुद्ध करून आपला
 कलह संपवू असे त्याने हेस्तिंग साहेबास सांगून
 पाठविले. तोही त्यास कबूल झाला. त्याप्रमाणे
 त्यांचे द्वंद्वयुद्ध झाले, त्यांत हेस्तिंग साहेब अर्जी
 बचावला आणि फ्रान्सिसास एक गोळी लागली.
 तिच्या योगाने तो बरेच दिवस आजारी पडाला होता.

इकडे मद्रास इलाख्यांत म्हैसूरचा मुसलमान जुलमी
 राजा महंमदअल्ली याने मोठा दंगा माजविला. त्याचे
 नव्वद हजार सैन्य शंभर लोकांसह इंग्लिशांच्या
 मुलखांत घेऊन धामधूस करू लागले. त्यास फ्रेंच
 लोक सहाय्य होते. तेव्हां खुद्द मद्रास शहराचे
 तरी रक्षण होते किंवा नाही याचा विचार पडला.
 किल्ले वगैरे मजबूत जागा त्याच्या ताब्यांत घेण्या
 होत्या. हेक्टर मेनरो व बेली हे दोन साहेब
 आपली सैन्ये घेऊन त्याचा पराभव करण्याच्या
 यत्नांत होते. परंतु आपली सैन्ये एकत्र करून
 इत्यां करण्याचे सोडून ते त्याशी निरनिराळे लढू
 लागले, ह्मणून त्यांचा पराभव झाला. त्यांचे पुष्कळ
 लोक मेले. देशांत बेबंदी होऊन गेली. जीव
 व जिदगी यांच्या रक्षणाची लोकांस पंचाईत पडली.
 तेथील इंग्लिशांवर फ्रेंच इत्यां करणार अशी बातमी
 उठली. तेणे करून लोक तर अगदी घाबरून
 गेले, आणि त्या संधीस ग्रेतारिंतन देशाला त्याच्या

शत्रूंनीं अगदीं अडवून टाकिलें होतें; तेव्हां तिकडून मदत येण्याचीही कांहीं आशा नव्हती. हें सगळें वर्तमान हेरिंग साहेबास समजलें. तेव्हां त्यानें लागलेंच सर एरकूट साहेबाला पुष्कळ सैन्यानिशीं हैदराच्या सैन्यावर पाठविलें. त्यानें फ्रेंचांची फौज येऊन पोहोचण्याच्या पूर्वीच शत्रूच्या सैन्यास गांठिलें आणि मोठा संग्राम करून पोर्टोनीव्हो पर्थें मोठा जय मिळविला; तेणेंकरून इंग्लिशांची सत्ता दक्षिण हिंदुस्तानांत विशेष कायम झाली.

याच सुमारास फ्रान्सिस साहेब आपलें काम सोडून स्वदेशीं गेला. तेणेंकरून हेरिंग साहेबाच्या मनाप्रमाणें सगळीं कामे चालू लागलीं. कारण व्हेलर देखील मग कंटाळून त्यास अनुकूल झाला होता.

दुफळीच्या नासांतून याप्रमाणें पार पडला तों लागलीच दुसरी अडचण त्याच्या पुढें उभी राहिली, ती ही कीं फ्रेंच व हैदर यांशीं लढाया चालविण्यास व दापरेक्टर लोकांच्या मर्जीप्रमाणें गलबतांचीं गलबतें भरून खजीना विलायतेस पाठविण्यास द्रव्य मिळविण्याची आवश्यकता पडली. ती दूर करण्यास मागच्या सारखीच जुलुमाची युक्ति त्यानें काढिली, ती अशी.— कांहीं वर्षांपूर्वी काशीचा राजा आपणास अयोध्येच्या नबाबाचा सेवक म्हणवीत असे. पुढें तो नबाब त्याजवर जुलूम करूं लागला तेव्हां त्यानें इंग्लिशांपाशीं मदत मागितली, ती त्यांनीं दिली. नंतर कांहीं कालानें तो नबाब आणि इंग्लिश यांचा तह झाला तेव्हां त्या राजाचें स्वामित्व इंग्लिशांकडे

आलें, आणि जी खंडणी तो नवाबास देत असे ती त्यानें तदनंतर इंग्लिशांस दावी असें ठरलें. त्या वेळीं जो राजा गादीवर होता त्याचें नांव चैतसिंग असें होतें. तो ठरावाप्रमाणें वागण्यास फार जपत असे, व खंडणी वेळच्या वेळीं पोहोचवून इंग्लिशांशीं मोठ्या साखीनें व नम्रतेनें वागत असे. तरी तो जुलुमापासून चुकला नाहीं. त्याच्या वाढवडिलानीं पुष्कळ पैसा जमवून ठेविला होता हें हेरिंग साहेबास ठाऊक होतें. आणि त्याला द्रव्याची गरज होती म्हणून त्यानें इ० स० १७७८ त फ्रेंचांशीं युद्ध चाललें असतां त्याला असें सांगून पाठविलें कीं, तुम्ही दर-साल जी खंडणी देता तिजपेक्षां सालमजकुरीं पांच लक्ष रुपये अधिक दिले पाहिजेत. त्या विचाऱ्यानें कांहीं गडबड न करितां तितके भरले. पुनः दुसऱ्या वर्षी तसेंच झालें. तिसऱ्या वर्षी साहेबानें त्याला असा हुकूम केला कीं, दरसालची ठरलेली खंडणी आणि पांच लक्ष रुपये भरून, शिवाय आणखीही पुष्कळ पैसा तुम्ही आम्हांकडे पाठविला पाहिजे. तेव्हां रकम कमी करण्याविषयी चैतसिंगानें हेरिंग साहेबाची नानाप्रकारें विनवणी केली आणि २ लाख रुपये लांच देण्यासही कबूल झाला. तो लांच त्यानें प्रथमतः घेतला; पण मग उघाडीस येऊं लागला म्हणून सरकारांत जमा केला; तरी त्यानें आपलें म्हणणें सोडिलें नाहीं. आणि मागितलेला पैसा त्यानें ताबडतोब दिला नाहीं, म्हणून एक लाख रुपये त्याला दंड केला. हा सगळा पैसा वसुलांत आणण्यासाठीं

त्यानें एकदम स्वार खाना केले. त्यांनीं तितकीही
 रकम सक्ती करून त्या विचार्या गरीब कुळापासून
 घेतली आणि हेस्तिंग साहेबास दिली. तेवढ्यानें
 ही तो तृप्त झाला नाहीं. कांहीं तरी कुरापत काढून
 त्या राजाचें घर धुऊन न्यावें असें त्याच्या मनांत
 होतें. म्हणून तो वारंवार मोठमोठ्या रकमांचीं
 मागणीं करूं लागला. तेव्हां राजानें वीस लक्ष रुपये
 त्याची मजीं राखण्यासाठीं त्याजकडे पाठविले. तेव्हां
 हेस्तिंग साहेब बोलला कीं, यांनीं आमचें काय होतें ?
 आम्हांला आणखी पुष्कळ पैसा दिल्यावांचून आम्हीं
 कधीं ऐकणार नाहीं. राजाजवळची सगळी दौलत
 बुचाडून घेऊन शिवाय काशीप्रांत अयोध्येच्या नवा-
 बास विकून त्याचीही किंमत घ्यावी, असें हेस्तिंग
 साहेबाच्या मनांत आल्यावरून तो स्वतः काशीस
 गेला. तेव्हां चैतसिंगानें तीस कोस पुढें सामोरें
 येऊन त्याचीं पुष्कळ आज्ञा केली; परंतु तो कांहींच
 ऐकेना. शेवटीं त्यानें आपलीं सर्व मागणीं राजाकडे
 लिहून पाठविलीं. त्याजवर राजानें अनेक सबबी
 दाखवून मोठ्या नम्रपणानें उत्तर दिलें. हें पाहून
 हेस्तिंग साहेबाला फार संताप आला. त्यानें राजास
 आपल्या लोकांकडून एकदम कैद केलें. हें पाहून
 शहरांतलें लोक बिथरले, आणि आपल्या राजाच्या
 सुटकेकरितां हत्यारबंद होऊन आले. ते थोडे
 होते म्हणून त्याचें कांहीं चाललें नाहीं. कितीएक
 प्राणांस मात्र मुकले. राजा आपल्या नौकरांच्या प्रा-
 गोड्यांनीं बाज्यांतून खाली उतरून नदीपार झाला.

आणि तेथून त्यानें हेस्तिंग साहेबास नजराणे व विनंतीपत्रें पाठविलीं. त्याजकडे त्यानें दुकून देखील पाहिलें नाहीं. तो एका वाड्यांत फक्त ५० लोकानिशी होता. आणि बाहेर शहरच्या हत्यारवंद लोकांचा मोठा दंगा चालला होता तरी तो एक लयही घाबरला नाहीं. जवळच्या इंग्लिश छावणीतून कुमक आणविण्याकारितां त्यानें तिकडच्या अधिकाऱ्यांस पत्रें लिहिलीं, आणि तीं उघडपणें कोणी जाऊं देणार नाहीं म्हणून त्यांच्या बारीक गुंड्या करून त्या एतद्देशीय शिपायांच्या कानांच्या भोंकांत घातल्या, आणि ह्या रीतीनें दंगेखोर लोकांतून आपलीं पत्रें छावणीत पोहोंचविलीं. तिकडून एकं अविचारी मनुष्य कांहीं लोक बरोबर घेऊन आला आणि शहरच्या लोकांवर पडला, त्यांनीं त्याचा पराभव करून त्याला ठार मारिलें.

हें ऐकून राजास थोडासा धीर आला आणि तितक्यांत तो गुरकावणीच्या गोष्टी सांगू लागला; परंतु त्याचे कित्ते बगैरे इंग्लिशांनीं लवकरच घेऊन त्यास हतवीर्य केलें. आणि तो तेव्हां जो पळाला तो पुढे कोणाच्याही नजरेस पडला नाहीं. त्याचे राज्य इंग्लिशांनीं आपणाकडे घेऊन त्याच्या गादीवर त्याचा कोणी नातलग कांहीं पेंशन ठरवून देऊन नांवाचा राजा करून बसविला. ह्या राज्यकातीनें इंग्लिशांस वीस लाख रु० उत्पन्नाचा मुलूख मिळाला. त्याच्या खजिन्यांत निदान दोन कोठ तरी रुपये सांपडावे असा हेस्तिंग साहेबाचा अजमास होता तो फसला. सगळे २५ लक्ष रु० सांपडले. ते देखील हेस्तिंग

साहेबाच्या हातीं लागले नाहीत. तर लष्करी लोकांनी बक्षीस म्हणून आपसांत ते वांटून घेतले, तेव्हां रोकड मिळविण्याचे आपले श्रम व्यर्थ गेले, असें पाहून हेस्तिंग साहेबास फार वाईट वाटलें.

तेव्हां पैसा उत्पन्न करण्यासाठीं, त्यांनीं अयोध्येचा दुर्बल नबाब असफ उदबला, याशीं मागणें लाविलें. त्या उभयतांची चुनारगड मुक्कामी गांठ पडली. तेव्हां नबाबानें त्याला उघडपणें असें सांगितलें कीं भजजवळ काहीं द्रव्य नाही; परंतु माझ्या आईजवळ व आजीजवळ पुष्कळ पैसा आहे तो कोणत्या तर युक्तीन काढून घेऊन आपल्या गरजा भागवाव्यात. हे हेस्तिंग साहेबास खरें वाटलें, आणि त्यानें त्या बायांकडील गांव 'जस' करण्याविषयी प्रथमतः हुकूम पाठविला. त्यांचे नवऱ्याच्या वेळचे दोन कार भारी होते त्यांस एकदम कैद करून त्यांच्या पायांत बिड्या घातल्या, आणि काशीच्या दंग्याच्या वेळीं जी अयोध्या प्रांतांत गडबड झाली ती सगळी तुम्हींच केली, असा त्यांजवर आरोप आणून त्यांस त्यांच्याच दिवाणखान्यांत उपाशीं बोंडून ठेविलें; आणि हाणमार करून त्यांजपासून एक कोटि बीस लक्ष रुपये काढिले.

पुढें थोडक्याच वर्षांनीं सदरील सर्व गोष्टींचा पार्लमेंट समेत विचार झाला, आणि काशीच्या राजाच्या व अयोध्येच्या बेगमेच्या कामांत मोठे अग्राप झाली असें सर्वांच्या नजरेस आलें. नंतर झालेल्या ईपीस व हेस्तिंग साहेब यांस स्वदेशी परत

बोलवावें असें ठरलें. त्याप्रमाणें हुकूमही रवाना झाले. ते पांचतांच इंपी मात्र ताबडतोब निघून गेला; परंतु हेस्तिंग साहेबास प्रोप्रायटर लोकांचा आंतून चांगला वाशिला होता म्हणून तो सन १७८५ चे बरेच महिने लोटतपर्यंत आपल्या कामावर तसाच राहिला होता; पण मग लवकरच काम सोडून निघून जाणें त्याला भाग पडलें.

येथें त्याची हिंदुस्तानांतिल कारकीर्द संपली. तो या देशांत असतां बहुतकरून चौकीकडे दंगे चालले होते; परंतु गेला तेव्हां हैदर मेला होता, टिपूशीं तह ठरला होता आणि मराठेही जजर होऊन वाटेवर आले होते, तेंकळून सर्वत्र शांतता होती. तो येथून निघून किलायतेस पोचेंपर्यंत गलबता-मध्ये आपला बहुतेक काल ग्रंथावलोकनांत घालवीत असे. तो इ० सन १७८५ च्या जून महिन्यांत स्वदेशी पोहोंचला. तेथें राणीनें व डायरेक्टर लोकांनीं त्याचा चांगला सत्कार केला.

पुढें थोडक्याच दिवसांनीं त्याची चौकशी करण्याविषयी बर्क साहेबानें सूचना दिली; व हिंदुस्तानाच्या राज्यकारभाराचे कागदपत्र पाहून त्यानें त्याजवर, दोषारोपण केलें. त्यानंतर पुष्कळ सभामध्ये त्याविषयावर वादविवाद होऊन हेस्तिंग साहेबास समोर आणून चौकशी करावी, असें ठरलें. ती चौकशी १७८८ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत सुरू झाली. ती राहून राहून सुमारे ७ वर्षे चालून शेवटीं १७९५ त तिचा शेवट झाला. तितक्या अवकाशांत घेडन,

(१३६)

बर्क, देदास इत्यादि वक्त्यांनीं मोठमोठीं संभाषणे करून, तो पुष्कळ अशीं दोषी आहे असें सिद्ध केले तरी ज्याने आपल्या राज्यासाठीं इतकीं संकटे भोगिल्यास छेळावे हें आपणांस योग्य नाही असें बहुतांश वाटलें, आणि एका समेत थोडकेच सभासद जमले होते, त्या वेळीं त्याचा खटला काढून त्यास दोषमुक्त केलें. त्याच्या हातून जशीं याईट कामें घडलीं आहेत तशीं चांगलींही घडलीं आहेत असें लोक म्हणू लागले व राजाच्याही मनांत आलें. चौकशी सुरू होती तेव्हां त्याची नापत व विटवना झाली ती त्याच्या पदवीस अगदीं अयोग्य असें सर्वांस वाटू लागलें. तेणें करून मग त्याचें पुन्हां थोडेंसे वजन पडलें. नंतर त्याला प्रिन्सी कौन्सिलरचें काम दिलें.

शेवटीं त्यानें आपल्या बाळपणच्या निश्चयाप्रमाणें देन्सफोर्ड येथें आपलीं शेवटचीं २० वर्षे घालविली; आणि आपलें नांव तेथें गाजविलें. तो ३० स० १८१८ च्या आगस्ट महिन्याच्या २१ व्या तारखेस मरण पावला.

धैर्य आणि साहस हे गुण या पुरुषामध्ये चांगले वसत होते, याविषयी माग लिहिलेल्या गोष्टींवरून खातरी होईलच; परंतु धैर्याविषयी त्याची आणखी एक गोष्ट पुस्तकांतून लिहिली आहे ती अशी की, फक्त ५० लोकांनिशीं जेव्हां तो काशीमध्ये दंगेखोर लोकांकडून बंदला गेला होता तेव्हां त्यानें शिपायांच्या कानांतून मदत मागण्याची पत्रेच केवळ पाठविलीं असें साही, तर त्याच शिपायां-

बरोबर आपल्या सुरक्षितपणाविषयी आपल्या प्रिय-
पत्नीस पत्र व मराठ्यांशीं तह करण्याच्या ठरावाची
याद हीं स्वस्थ चित्तानें निर्मळ लिहून रवाना केलीं
होतीं; यावरून तो किती धैर्यशाली होता हें सहज
लक्षांत येईल. तो आपल्या बायकोवर फार प्रीति करीत
असे, तो फार लोभी नव्हता, दसरी जमाखर्च व
इनसाफी काम, यांजमध्यें त्याच्या अमदानींत त्याचा
हात कोणाच्यानें धरवला नाहीं. त्याची लिहिण्याची
शैली फारच सरळ असे. फारशी व आरबी या
भाषांत त्याची चांगली गति होती. संस्कृत त्याला
येत नव्हतें; परंतु देवभोळ्या ब्राह्मण लोकांच्या हातून
पुक्तिप्रपुक्तीनें वेदादि पुस्तके काढून त्यानेंच युरोपि-
यन विद्वानांच्या हस्तगत केलीं. लोकांत आपलें तेज
पाडण्याचा गुण याच्या ठायीं फार विलक्षण होता.
बंगालच्या आसपासच्या राष्ट्रांत पैसा उत्पन्न कर-
ण्यासाठीं पुष्कळ जुलूम केला; परंतु खुद्द बंगाल्यास
विलकूल ढका लाविला नाहीं, तेणें करून तो तेथच्या
लोकांस अगदीं आईबापासारखा रुपावंत वाटे,
व तोही त्यांजवर फार प्रीति करीत असे, तो निघून
गेला तेव्हां त्याला फार वाईट वाटलें; व आपली
त्याला आठवण राहावी म्हणून, त्यांनीं त्याला पुष्कळ
नजराणे व मानपत्रें दिलीं. तो त्यांस इतका प्रिय
वाटत असे कीं, त्यांच्या बायका त्याच्या गुणांच्या
ओग्या गात असत; त्यांपैकीं हल्लींही तिकडे
पुष्कळ कानीं पडतात.

समाप्त.